प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

	अनुक्रमणिका
1.1	प्रस्तावना
1.2	लोकसंख्येचा अभ्यास आणि लोकसंख्याशास्त्र
1.2.1	¯Ö¾Ö×ŸÖÆÖÃÖ
1.2.2	लोकसंख्याशास्त्राच्या व्याख्या
1.2.3	लोकसंख्याशास्त्र - संकुचित दृष्टिकोन
1.2.5	लोकसंख्या अध्ययनाच्या विकासाचा पहिला कालखंड
1.2.6	लोकसंख्या अध्ययनाच्या विकासाचा दुसरा कालखंड
1.2.7	दुसऱ्या महायुद्धानंतरचा कालखंड
1.2.8	लोकसंख्याविषयक अभ्यासाच्या विकासात संयुक्त राष्ट्र संघ व आंतरराष्ट्रीय संस्थांची भूमिका
1.2.9	भारतातील लोकसंख्याविषयक अभ्यास व लोकसंख्याशास्त्राचे स्वरूप
1.2.10	भारतातील सर्वेक्षण अभ्यास
1.2.11	लोकसंख्याशास्त्रीय संशोधन अभ्यास केंद्राची उभारणी
1.2.12	लोकसंख्याशास्त्रीय संशोधन
1.2.13	इंडियन असोसिएशन फॉर दी स्टडी ऑफ पॉप्युलेशन (IASP)
1.3	लोकसंख्याविषयक सामग्रीच्या प्राप्तीसाठीचे उपलब्ध असलेले स्त्रोत
1.3.1	जनगणना अहवाल (Census Report)

1.3.2	नोंदणी पद्धती
1.3.3	लोकसंख्याविषयक नमुना सर्वेक्षणे
1.3.4	लोकसंख्याविषयक अभ्यास आणि अर्थशास्त्र
1.3.5	लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास
1.3.6	भारताची लोकसंख्या
1.3.7	अध्ययन विषयाची निवड
1.3.8	अध्ययन विषयाचे महत्त्व
1.3.9	संशोधनाची उद्दिष्टे
1.3.10	गृहितके
1.3.11	अभ्यासाचा कालावधी
1.3.12	संशोधन पद्धती
1.3.13	अभ्यासाच्या मर्यादा
1.3.14	संशोधनाची साधने
1.3.15	प्रकरणांची रचना
	संदर्भ ग्रंथ सूची

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

1.1 प्रस्तावना

पृथ्वीचा काही भाग वगळता सगळीकडे मानवसमाज आढळून येतो. सोयीनुसार मानव हा वेगवेगळ्या ठिकाणी कमी अधिक प्रमाणात विखुरलेले आहेत. मानवांनी स्वतःला जमीन मिळविण्यासाठी संघर्ष करून स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले आहे. त्यामुळे पृथ्वीच्या पाठीवर अनेक देश अस्तित्वात आले आहेत. या देशांनी आपली भूमी निश्चित करून स्वतःच्या भूप्रदेशात लोकांच्या कल्याणासाठी शासनव्यवस्था निर्माण केली आहे. भौगोलिक परिस्थितीनुसार लोकसंख्येची घनता कमी जास्त झालेली आहे. सुपीक व पिकास योग्य भूप्रदेशात लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त तर उजाड प्रदेशात ते विरळ आहे. आपल्या स्वतःच्या भूप्रदेशाला एक स्वतंत्र नि वेगळे नाव असावे म्हणून अनेक देश वेगवेगळ्या नावाने अस्तित्वात आले आहेत, त्यापैकी भारत हा एक देश आहे.

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत भौतिक भांडवलाबरोबरच त्या देशाच्या मानवी भांडवलाची गुणात्मकता महत्त्वाची मानली जाते. कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास हा त्या देशातील लोकसंख्येच्या संख्यात्मक व गुणात्मक आकारमानावर अवलंबून असतो. त्या देशातील लोकसंख्येचे साक्षरता प्रमाण, शिक्षणाचा स्तर, कार्यकारी लोकसंख्येचे प्रमाण, तांत्रिक व वैज्ञानिक शिक्षणाचा स्तर, व्यावसायिक रचना, मानव विकास, अवलंबता गुणोत्तर इ. घटकांवर लोकसंख्येचे गुणात्मकता अवलंबून असते. त्याचे उदाहरण म्हणजे जपान, जर्मनी, फ्रान्स इ. देशांनी आपला जो आर्थिक विकास साधला आहे त्याचे कारण त्या देशातील लोकसंख्येची गुणात्मकता वाढ होय. लोकसंख्येचे गुणात्मक आकारमान जसा त्या देशाच्या आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाचा आहे तसा संख्यात्मक आकारमानसुद्धा महत्त्वाचे मानले जाते. त्याप्रमाणे त्या देशातील लोकसंख्येची

संख्यात्मकता वाढ ही एका संतुलित अवस्थेपर्यंत त्या देशासाठी योग्य असते. पण जर हे संतुलित लोकसंख्येचा दर वाढत गेला तर ती लोकसंख्या त्या देशाच्या विकासातील अडथळा ठरू शकते.

भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर केंद्रशासनाने नियोजनबद्ध विकास घडवून आणण्यासाठी आर्थिक नियोजनाचा मार्ग स्वीकारला. आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून शासन दारिद्र्य निर्मूलन व लोकांचे राहणीमान उंचावण्यासाठीच्या विविध व्यूहरचनेबरोबरच आर्थिक विकासाकडे वाटचाल करण्याच्या दृष्टीने सतत प्रयत्नशील असल्याचे दिसते. या प्रयत्नाला सुरुवात होऊन आज ६० वर्षांपेक्षा जास्त काळ उलटला आहे. तरी सरकारला अपेक्षित यश मिळाले नाही. तज्ज्ञांच्या मते यामागचे कारण स्वातंत्र्योत्तर काळात सातत्याने वाढणारी लोकसंख्या होय. वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे दारिद्र्य, बेकारी, उपासमार, आर्थिक विषमता इ. आर्थिक विकासाला अडसर ठरणारे घटक जन्माला येतात. जोपर्यंत या समस्या विकासाला अडसर ठरत आहेत, तोपर्यंत आर्थिक विकासाला वेग प्राप्त होणार नाही. त्यामुळे लोकसंख्या नियंत्रण काळाची गरज ठरते.

सन १९७८ ते २००२ या काळात लोकसंख्याविषयक महत्त्वाचे मौलिक मंथन घडून आले आहे. थॉमस माल्थसने याची सुरुवात आपल्या लोकसंख्येवरील निबंधाने केली. त्यात त्यांनी लोकसंख्या व अन्नधान्य पुरवठा यांच्यातील 'विश्वविध्वंसक' (Apocalyptic) शर्यतीकडे जगाचे लक्ष वेधले. यानंतर बरेच अर्थतज्ज्ञांनी मते मांडली. त्यात १९७३ मधील जागतिक बँकेचे तत्कालीन अध्यक्ष रॉबर्ट मॅकनॅमरा (१९७३) यांच्या लोकसंख्या वाढीच्या संदर्भातील मत उल्लेखनीय आहे. त्यांच्या मते, 'लोकसंख्येचा विस्फोट ही मानवाला दिलेल्या अणूशक्तीच्या युद्धांच्या धमकीइतकीच गंभीर धमकी बनली आहे.' म्हणूनच आज याबाबत गांभीर्याने विचारमंथन करण्याची गरज आहे.

भारत हा विशाल लोकसंख्येचा विकसनशील देश आहे आहे. भारताचा आज लोकसंख्येच्या दृष्टीने जगात दुसरा क्रमांक लागतो तर चीनचा प्रथम क्रमांक आहे. तरी पण विकासाच्या दृष्टीने चीन भारतापेक्षा पुढे आहे. विकासाच्या दृष्टीने भारत जागतिक पातळीवर खूप मागे आहे.

गेल्या दशकातील आर्थिक वाढीमुळे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनवाढीबाबत भारताचा जगातील अग्रेसर दहा राष्ट्रांत क्रमांक लागतो. परंतु २०११च्या मानव विकास निर्देशांक अहवालानुसार मात्र जगात भारताचा ११९ वा क्रमांक लागतो. भारताच्या मानव विकास निर्देशांकाचे मूल्य ०.६४७ एवढे असून एन.डी.पी.ने प्रदर्शित केलेल्या अहवालात शेजारील राष्ट्र चीन या देशाचा क्रमांक बराच वरचा म्हणजे ८९ वा आहे. सरासरी आयुर्मान, शिक्षण व दरडोई उत्पन्न या मानव विकासाच्या निर्देशांकावरून भारत इतर उच्च दर्जा गाठणाऱ्या देशांच्या तुलनेत बराच मागे आहे.

यावरून आपल्याला असे म्हणता येईल की, भारत विकासाच्या दृष्टीने किती तरी मागास आहे. कमी वयात होणारे विवाह, शिक्षणाचा अभाव, दोन मुलांमध्ये अंतर ठेवण्याचा अभाव, कुटुंब नियोजनाच्या स्वीकारातील लोकांची मानसिकता, मुलांसाठीची तीव्र पसंती अशा अनेक समस्यांमुळे भारताच्या लोकसंख्येने उग्र स्वरुप धारण केले आहे.

लोकसंख्या आर्थिक विकासातील महत्त्वाची अडसर आहे असा मानणारा एक विचारप्रवाह आहे, तर दुसऱ्या बाजूने लोकसंख्येला विकासप्रक्रियेत महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. यात सुल्ट टी. ज्युलिसन सायमन यांचे नाव घेता येईल. युनो - संयुक्त राष्ट्र संघटना (UNO) नेदेखील लोकसंख्या ही आर्थिक विकास व वृद्धीची निर्देशक असल्याचे सांगितले आहे. डॉ. वसंत पेठे यांचा 'लोकसंख्या, गरीबी आणि मानवी गुणवत्तेचे इष्टतमीकरण नव्या युगासाठी नवीन प्रतिमान' यात त्यांनी भारतातील वाढत्या लोकसंख्येला आपत्ती नाही तर संपत्ती मानले आहे. अमर्त्य सेन यांच्या मते (१९९९) 'सर्व जगात सध्या लोकसंख्यावाढीचा वेग मंदावत आहे. काही अभ्यासक लोकसंख्यावाढीच्या प्रश्नावर वाजवीपेक्षा जास्त जोर देत आहेत, तेही टाळले पाहिजे. अनेक घटकांपैकी एक घटक म्हणून त्याचा विचार आवश्य व्हावा', असे सांगितले आहे.

१९९० मध्ये पहिला मानव विकास अहवालात 'येणारे दशक हे वेगवान प्रगतीचे दशक' म्हणून अपेक्षिले होते. लोकसंख्या हा विकासमार्गातील महत्त्वाचा अडसर आहे, म्हणून लोकसंख्येवर

राग व्यक्त करत बसण्यापेक्षा लोकसंख्येच्या गुणवत्तेचा म्हणजेच मानवी गुणात्मक भांडवलाचा विकास प्रक्रियेत कसा उपयोग करून घेता येईल याबाबत सर्वच पातळ्यांवर विचारमंथन, अभ्यास व संशोधन होण्याची गरज आहे. सप्टेंबर १९९४ कैरो येथे भरलेल्या 'लोकसंख्या व विकास' यावरील आंतरराष्ट्रीय परिषदेने लोकसंख्या व विकासाच्या व्यूहरचना आणि उद्दिष्टांना नवी दिशा दिली आहे. २००५च्या मानव विकास अहवालात असे म्हटले आहे की, 'मानवतेच्या हिताचा वाटा वाढविण्यास निर्णायक राजकीय नेतृत्वासाठी जर कधी असा क्षण आला असेल तर तो क्षण आत्ताच आहे! भारतासारख्या विकसनशील देशाला वाढत्या लोकसंख्येबरोबर भूकंप, पूर, त्सुनामी अशा अनिश्चित नैसर्गिक व कृत्रिम संकटांना सामोरे जावे लागत आहे. त्यामुळे विकासाला म्हणावा तेवढा वेग अपेक्षेप्रमाणे मिळताना दिसत नाही.'

भारतातील लोकसंख्या विषयक सद्यःस्थिती फार समाधानकारक नसली तरी नमुना नोंदणी ¯Ö¨¨ŸÖß (SRS) महानिबंधक - २००५, राष्ट्रीय कौटुंबिक आरोग्य सर्वेक्षण-११, ११ PS-2002 जनगणना २००१ व जनगणना २००१ वर आधारलेले अप्रत्यक्ष अनुमान यांचे निकाल देशभर काही अपवाद वगळता लोकसंख्या वाढीची गती व जननदर स्पष्टपणे मंदावत आहेत असेच दर्शवितात. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे कैरो परिषदेने (१९९४) सांगितल्यानुसार आता आपला देश लोकसंख्येच्या धोरणाची आर्थिक व सामाजिक प्रश्नांशी योग्य सांगड घालून प्रभावी कार्यक्रम व धोरणाची अंमलबजावणी करताना दिसत आहे. या माध्यमातूनच विकासाची दिशा दिसत आहे. या माध्यमातूनच विकासाची फळे सर्वसामान्यांपर्यंत पोचविण्यासाठी केवळ शासकीय किंवा संस्थात्मक व संघटनात्मक पातळीवरील प्रयत्न पुरेसे नाहीत आणि या अल्पशा प्रयत्नांच्या जोरावर लोकसंख्या प्रश्नाची उकल करता येणे शक्य नाही. यासाठी गरज आहे ती म्हणजे वरील सर्व प्रयत्नांना जनतेची सोबत मिळण्याची. यासाठी लोकसंख्येसारख्या महत्त्वाच्या विषयावर सर्वच पातळ्यांवर अधिक अभ्यास व संशोधन होण्याची गरज आहे. आजपर्यंत लोकसंख्येच्या अध्ययनाच्या

क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर अभ्यासक व संशोधकांनी लोकसंख्येच्या विविध पैलूंचा विचार केला आहे. प्रस्तुत अभ्यास असाच शोध अभ्यासातील सहभागाचा एक छोटासा प्रयत्न आहे.

1.2 लोकसंख्येचा अभ्यास आणि लोकसंख्याशास्त्र

1.2.1 ¯Ö¾Ö×ŸÖÆüÖÃÖ

लोकसंख्याशास्त्राचा उदय अलीकडे झाला असला तरी या शास्त्राबाबतचा अभ्यास तसा म्हणावा तर प्राचीन काळापासून आतापर्यंत चालू आहे. मानवी संस्कृतीच्या सुरुवातीपासूनच लोकसंख्या व लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये याबाबत मानवाच्या मनात कुतुहल असल्याचे दिसते. कारण प्राचीन इतिहासात लोकसंख्येच्या माहितीबाबत उदाहरण आढळून येतात. लोकसंख्येची आर्थिक व शेतकी संबंधात गणती कशी करायला पाहिजे याबाबतचे विवेचन इ.स.पूर्व ३२१ ते २६९ या काळात भारतातील अर्थ आणि राजनीतीतज्ज्ञ कौटिल्य याने आपल्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात केलेले आहे. मोगल काळात सुद्धा लोकसंख्येबाबत चर्चा केलेली दिसून येते. सम्राट अकबराच्या काळात लिहिल्या गेलेल्या 'ऐने अकबरी' या राज्यकारभारविषयक ग्रंथात लोकसंख्या, संपत्ती, उद्योगधंदे इ. उल्लेख आढळून येतो. तर 'महाभारत' या धार्मिक ग्रंथातही कौरव व पांडवांच्या युद्धाचे वर्णन केलेले आहे, ज्यामध्ये सैन्याबाबत विस्ताराने उल्लेख केलेला आढळतो. जो लोकसंख्येच्या गुणात्मक व संख्यात्मक दोन्ही बाबींवर प्रकाश टाकतो. भारता व्यतिरिक्त काही पाश्चिमात्य विचारवंतांनीही लोकसंख्येबाबतचे आपले विचार मांडले आहेत. त्यात प्रामुख्याने प्लेटो, ॲरिस्टॅटल, कॉन्फ्युशिअस इब्न खाल्डन इत्यादी विचारवंतांची नावे सांगता येतील.

भारतासह इतर देशांतील विचारवंतांनी व राज्यकर्त्यांनी जरी लोकसंख्याशास्त्राबाबत आपले विचार व तपशील सांगितला असला तरी तो तपशील त्रोटक स्वरूपाचा होता. लोकसंख्येसंबंधीचा अंदाज घेऊन लोकांसाठी काय नि कोणते धोरण उपयोजिले पाहिजे एवढ्यापुरता १६व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत विचार करण्यात आलेला होता. पण खऱ्या अर्थाने लोकसंख्येच्या अभ्यासाची सुरुवात सतराव्या शतकापासूनच झाल्याचे म्हणता येईल.

1.2.2 लोकसंख्याशास्त्राच्या व्याख्या

अलीकडील काळात लोकसंख्येच्या अभ्यासाला जास्त महत्त्व प्राप्त झाले असून लोकसंख्याशास्त्र हे अनेक सामाजिकशास्त्रे तसेच नैसर्गिक शास्त्रे यांच्या अभ्यासाचे एक व्यापक अंग बनले आहे. ज्यामुळे लोकसंख्याशास्त्राचे स्वरूप हे बहुमितीय बनले आहे. पूर्वीपासूनच लोकसंख्याशास्त्राच्या व्याख्येचा विषय हा चर्चेचा विषय राहिल्यामुळे लोकसंख्येचीव्याख्या वेगवेगळ्या तज्ज्ञांनी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून केलेली दिसते. परिणामी आजही लोकसंख्याशास्त्राची सर्वसामान्य अशी व्याख्या दिसून येत नाही.

लोकसंख्याशास्त्रज्ञ लोकसंख्याशास्त्र (Demography) व लोकसंख्या अध्ययन (Population Studies) यात सूक्ष्म असा फरक करतात. 'डेमॉग्राफी' हा ग्रीक भाषेतील शब्द आहे. 'Demos' म्हणजे 'लोक' व 'graphy' म्हणजे 'काढणे' किंवा 'लिहिणे', यावरून लोकसंख्येचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे 'लोकसंख्याशास्त्र' असे म्हटले जाते. गिलार्ड या लोकसंख्या शास्त्रज्ञाने १८५५ मध्ये ही संज्ञा प्रथम वापरली. लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्येच्या आकारमानात बदल घडवून आणणाऱ्या घटकांचे विश्लेषण केले जाते. तर लोकसंख्या अध्ययनात लोकसंख्येच्या आकारमानात बदल घडवून आणणाऱ्या घटकांशिवाय सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, जैविक व भौगोलिक इ. घटकांचा अभ्यास केला जातो. हाऊसर आणि डंकन (१९५९) यांच्या मते,"लोकसंख्या अध्ययन हे केवळ लोकसंख्या चलाशी संबंधित नसते तर त्याचबरोबर लोकसंख्या बदल आणि इतर चले यांच्यातील संबंधाशीही संबंधित असते." इतर चलांमध्ये प्रामुख्याने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, जैविक, जनुकीय, भौगोलिक यांसारख्या अध्ययनाचे स्वरूप व व्याप्ती ही विस्तृत व गतिमान आहे.

लोकसंख्याशास्त्र व लोकसंख्या अध्ययन असा फरक केला जात असला तरी या दोन्ही संज्ञा बहुतेक वेळा समान अर्थानेच वापरल्या जातात.

1. डोनाल्ड जे बोग (१९६९)

मानवी समूहाचा आकार, रचना व अवकाशिक विभाजन यावर आणि यात होणाऱ्या बदलांवर प्रजनन, मृत्यूदर, विवाह, स्थलांतर व सामाजिक गतिशीलता या पाच प्रक्रियांद्वारा जे परिणाम होतात त्यांचा गणिती व सांख्यिकीय अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे 'लोकसंख्याशास्त्र' होय.

2. पीटर आर कॉक्स (१९७०)

"लोकसंख्येचे आकारमान-वृद्धी व घट इतयादींचे मोजमाप तसेच विशिष्ट भागातील लोकांच्या जन्म व मृत्यूदराचे प्रमाण किंवा प्रजनन मृत्यूसंख्या व विवाह या घटकांचे संबंधित कार्य या संबंधीच्या सांख्यिकीय पद्धतीचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे लोकसंख्याशास्त्र होय."

3. डब्ल्यू जी. बर्कले

"मानवी समूहाचे संख्यात्मक वर्णन म्हणजे लोकसंख्याशास्त्र होय. हे शास्त्र व्यक्तीच्या वर्तणुकीशी संबंधित नसून एकूण मानवी समूह अगर त्याच्या एखाद्या भागाशी संबंधित असते."

4. हाऊसर व डंकन

लोकसंख्याशास्त्राची आदर्श, सर्वोत्कृष्ट व्याख्या देण्याचा मान यांना जातो. "लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्येचे आकारमान, लोकसंख्येची रचना, लोकसंख्येची विभागणी या घटकांतील बदल व बदलांना कारणीभूत ठरणारे घटक, तसेच जन्मदर, मृत्यूदर व स्थलांतर इ. चा अभ्यास केला जातो."

5. थॉम्पसन व लेविस

"लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासकाला लोकसंख्येचे आकारमान, लोकसंख्येची रचना, लोकसंख्येचे विभाजन, तसेच काळानुसार यात होणारे बदल व बदलांची कारणे यात अधिक रस असतो. लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासकास यात रस असण्याचे कारण म्हणजे अंतिमतः या गोष्टी मानवी कल्याणाशी संबंधित असतात."

फ्रँक लॉरिमर हे लोकसंख्येच्या दोन्ही बाजूंचा विचार करून असे म्हणतात की, व्यापक अर्थाने लोकसंख्याशास्त्रामध्ये लोकसंख्येच्या संख्यात्मक व गुणात्मक अशा दोन्ही बाजूंचा अभ्यास केला जातो.

वरील सर्व व्याख्या लक्षात घेता असे दिसते की, लॉरीमर, डोनाल्ड जे, बोग या तज्ज्ञांच्या व्याख्या व्यापक दृष्टिकोनातून आहेत. तर बर्कले, पीटर कॉक्स या तज्ज्ञांच्या व्याख्या संकुचित दृष्टिकोनातून केल्याच्या दिसतात. बेंजामीन थॉम्पसन व लेविस या तज्ज्ञांच्या व्याख्या लोकसंख्येचे अध्ययन व लोकसंख्याशास्त्र यांची सांगड घालणाऱ्या दिसून येतात.

1.2.3 लोकसंख्याशास्त्र - संकुचित दृष्टिकोन

लोकसंख्याशास्त्राचा अभ्यास हा संकुचित व व्यापक दोन्ही दृष्टिकोनांतून केला जातो. बर्कले, पीटर कॉक्स इत्यादी तज्ज्ञांनी लोकसंख्याशास्त्राचा संकुचित दृष्टिकोनातून विचार केला †ÖÆê.

लोकसंख्याशास्त्राच्या संकुचित दृष्टिकोनानुसार लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्येशी संबंधित संख्यात्मक घटकांचाच अभ्यास केला पाहिजे. मात्र केवळ संख्यात्मक दृष्टिकोनातून जर लोकसंख्येचा अभ्यास झाला तर लोकसंख्येतील बदलाचे अर्थव्यवस्था व समाजव्यवस्था यावर होणारे संख्यात्मक व गुणात्मक परिणाम दृष्टिक्षेपास येणार नाही. परिणामी लोकसंख्याशास्त्राची सामाजिक उपयुक्तता प्रभावी ठरणार नाही. म्हणूनच लोकसंख्येतील बदलामुळे होणाऱ्या सर्व परिणामांचा अभ्यास व्यापक दृष्टिकोनानुसार होणे महत्त्वाचे ठरते.

1.2.4 लोकसंख्याशास्त्राचा व्यापक दृष्टिकोन

व्यापक दृष्टिकोनानुसार विचार केल्यास लोकसंख्याशास्त्राचा संबंध अनेक सामाजिक तसेच नैसर्गिक शास्त्रांशी येतो. त्यामुळेच आज अर्थतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, मानववंशशास्त्रज्ञ, पर्यावरणतज्ज्ञ, संख्याशास्त्रतज्ज्ञ, जीवशास्त्रज्ञ, तसेच कृषितज्ज्ञ, इत्यादींकडून

लोकसंख्येचा अभ्यास केला जात आहे. त्यामुळे लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासाच्या कक्षारुंदावलेल्या ×¤ÃÖÖŸÖÖ †ÖÆÖŸÖ.

मानवांचे कल्याण हे लोकसंख्याशास्त्राचे उद्दिष्ट आहे. म्हणून मानवाच्या कल्याणाशी संबंधित सर्वच घटकांचा समावेश लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्येच्या संख्यात्मक व गुणात्मक दोन्ही बाजूंचा अभ्यास केला जातो. लोकसंख्येचा देशाच्या आर्थिक, सामाजिक, तसेच सांस्कृतिक क्षेत्रावर प्रभाव पडतो. तर दुसऱ्या बाजूने सांस्कृतिक चालीरिती, सामाजिक प्रथा, जन्मदर, मृत्यूदर, विवाहविषयक प्रवृत्ती, स्थलांतर विषयक प्रवृत्ती, आर्थिक परिस्थिती, राजकीय परिस्थिती इ. घटकांचा लोकसंख्येवर प्रभाव पडतो. त्यामुळे सर्व घटकांचा लोकसंख्येच्या संदर्भात सविस्तर अभ्यास करणे हे लोकसंख्याशास्त्राच्या योग्य आकलनाच्या दृष्टीने आवश्यक ठरते.

लोकसंख्याशास्त्रात हे मनुष्यबळ, उत्पादन तंत्र निवड, रोजगार विषयक धोरण इ. बाबत मार्गदर्शक ठरते. त्याचबरोबर भूतकाळातील व वर्तमान काळातील लोकसंख्येचे अध्ययन करून भविष्यकाळातील लोकसंख्येच्या आकारमानाबाबत अंदाज बांधता येत नाही.

सारांशरूपाने म्हणावे लागेल की, लोकसंख्याशास्त्राची अभ्यास कक्षा ही बहुविषयात्मक असून लोकसंख्येच्या संख्यात्मक व गुणात्मक अशा दोन्ही बाजूंचा अभ्यास करणारी ज्ञानशाखा आहे. त्यासाठी लोकसंख्येचा अभ्यास संकुचित दृष्टीने न होता व्यापक दृष्टिकोनातून हा विषय अभ्यासला जाणे महत्त्वाचे आहे. थोडक्यात लोकसंख्येच्या विविध अंगांवर प्रकाश टाकणारा एक माहितीचा संच आणि त्या माहितीचे बहुअयामी विश्लेषण करणारे शास्त्र म्हणून लोकसंख्याशास्त्राकडे आज पाहणे अत्यंत आवश्यक आहे.

1.2.5 लोकसंख्या अध्ययनाच्या विकासाचा पहिला कालखंड

निरीक्षण व प्रयोगावर आधारित असा लोकसंख्याविषयक शास्त्रीय व संशोधनात्मक अभ्यास करण्याचा पहिला मान जॉन ग्रान्ट या इंग्लीश अभ्यासकाला जातो. जॉन ग्रान्ट याने सातत्याने

लोकसंख्याशास्त्र या विषयावर पद्धतशीर संशोधन करून विविध तथ्यांचे विश्लेषण केले. त्यामुळे जॉन ग्रान्ट यास लोकसंख्याशास्त्राचा किंवा लोकसंख्याविषयक अभ्यासाचा जनक मानले जाते. इ.स. १६६२ मध्ये Natural and Political observation made upon the Bills of Mortality नावाचा ग्रंथ प्रकाशित झाला. या ग्रंथात लोकसंख्याविषयक शास्त्रशुद्ध माहितीचा सर्वप्रथम समावेश केला. या ग्रंथात लंडनमधील नोंदणीकृत जनन व मृत्यु दाखले यांचा अभ्यास करून लोकसंख्याविषयक माहितीच्या आधारे अत्यंत महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष काढले. जे जन्म-मृत्यू, स्थलांतर या लोकसंख्याविषयक चलांचे शास्त्रोक्त वर्णन करणारे होते. लंडन शहरात ग्रामीण भागातून दरवर्षी जवळपास ६००० व्यक्ती स्थलांतर करून येतात. पुरुषांतील मृत्यूपेक्षा स्त्रियांचा मृत्यूदर कमी असतो, इत्यादी माहितीच्या आधारेच त्यांनी एक ढोबळ आयुर्मान सारणी तयार केली. लोकसंख्याविषयक शास्त्रशुद्ध अभ्यासाची सुरुवात अशा प्रकारे जॉन ग्रान्ट पासून झालेली दिसून येते. लोकसंख्येच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यासाच्या दृष्टीने जॉन ग्रान्टने मिळविलेली माहिती पुढील अभ्यासास्तव महत्त्वपूर्ण ठरली.

जॉन ग्रान्टनंतर काही अभ्यासकांनी लोकसंख्याशास्त्राचा पाया मजबूत करण्याचे श्रेय घेत होते. ज्यामधील विल्यम पेट्टी नंतरच्या काळात मार्गदर्शक ठरला. विल्युम पेट्टीने लोकसंख्याशास्त्रास "पॉलिटिकल अरिथमॅटीक" असे नाव दिले व स्वतःच त्याचा जनक बनला. विल्यम पेट्टी व जॉन ग्रान्ट यांच्या लोकसंख्याविषयक अभ्यासाबाबत केलेले कार्य पाहून इंग्लंड व यूरोप देशातील ग्रेगरी किंग, एडमंड हॅले फार विल्यम्स आदी अभ्यासकांनी प्रोत्साहन घेवून लोकसंख्याविषयक अभ्यासाच्या कक्षा रुंदावण्याचा प्रयत्न केला. माल्थसने लोकसंख्या अभ्यासाला एक वेगळे वळण दिले. माल्थसने (१७६६-१८३४) "An Essay on the Principles of Population" या लेखाच्या माध्यमातून लोकसंख्या वाढ व अन्नधान्य उत्पादन यातील संबंध स्पष्ट केला.

लोकसंख्याशास्त्राचा एक चिकित्सक अभ्यास म्हणून माल्थसचे नाव घेतले जाते. संशोधन अध्ययन व अध्यापन यासारख्या लोकसंख्याविषयक बाबींशी संबंधित असणारा पहिला अभ्यासक म्हणूनही माल्थसच्या नावाची नोंद होते.

1.2.6 लोकसंख्या अध्ययनाच्या विकासाचा दुसरा कालखंड

इंग्लंड, अमेरिका आणि इतर युरोपीयन राष्ट्रांनी विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात जननविषयक (Fertility) अभ्यासात रस घेण्यास सुरुवात केली. याच काळात इंग्लंडमधील जननदर हा सातत्याने वाढत होता. या जननदर वाढण्यामागील कारण शोधण्यासाठी १९१६ मध्ये 'राष्ट्रीय जन्मदर कमिशन' नेमण्यात आले. यातून लोकसंख्याविषयक विविध हालचालींना वेग प्राप्त होऊ लागला. कार सॉऊडर्स या जीवशास्त्रज्ञाने १९२२ मध्ये The Population Problem : A Study in Human Evoluation या विषयावर एक पुस्तक प्रकाशित करून लोकसंख्येच्या आकार, वृद्धी व जनुकांचा (Genetic) संबंध याबाबत चर्चा केली. यातून लोकसंख्याशास्त्रास एक नवीन ज्ञानशाखा म्हणून विकसित करण्याचा प्रयत्न केला. त्याच काळात दुसऱ्या बाजूने लोकसंख्या विषयक अभ्यास व संशोधन कार्य सुरू झाले. या सर्वांचा परिणाम विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या शेवटच्या टप्प्यात म्हणजे १९२२ मध्ये 'लोकसंख्याशास्त्र' हे स्वतंत्र शास्त्र म्हणून उदयास †Ö»Ö.

१९३८ पर्यंत ब्रिटिश विद्यापीठामध्ये लोकसंख्या विषयक अभ्यासाबाबत स्वतंत्र विभाग व पद अस्तित्वात नव्हते. मात्र १९३८ मध्ये याबाबत एक पद निर्माण करण्यात आले. याच वर्षी आर.आर. कुझेन्स्की या अभ्यासकाची जगप्रसिद्ध London School of Economics मध्ये प्रथमतः लोकसंख्याशास्त्राचा प्रपाठक म्हणून नेमणूक झाली. लोकसंख्या विषयक बाबतीत होणाऱ्या या सर्व हालचालींमुळे लोकसंख्याशस्त्राच्या विकासासास एक प्रकारे वेग प्राप्त झाला.

1.2.7 दुसऱ्या महायुद्धानंतरचा कालखंड

दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात विकसनशील देशांमध्ये लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासाचा विकास झाला. भारत, श्रीलंका, फिलिपाईन्स, पाकिस्तान या देशांत 'कमी उत्पन्न देशातील घसरते मृत्यूदर' या विषयावर अभ्यास झाला. त्याचप्रमाणे या काळात विकसनशील देशात गरीबी दूर करून विकासविषयक योजनांच्या अंमलबजावणीद्वारे लोकांच्या जीवनाची गुणवत्ता कशी सुधारता येईल याबाबत अभ्यास सुरू झाला होता. त्यामुळे विकसनशील देशांतून विकासासाठी नियोजन व पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून लोकसंख्या अभ्यासाचे महत्त्व स्वीकारले जाऊ लागले. कारण वाढती लोकसंख्या ही आर्थिक व सामाजिक प्रगतीस अडथळा ठरत असल्याचे लक्षात येत होते. १९६० ते १९७० या दशकात अनेक विकसनशील देशांनी लोकसंख्येचे वर्तमानकालीन व भविष्यकालीन अंदाज घेतले व लोकसंख्याविषयक धोरणाची आखणी करून कुटुंबाचा आकार कमी करण्यासाठी 'कुटुंब नियोजन' पद्धतीच्या प्रसारावर भर देण्यास सुरुवात केली.

दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या कालखंडात एकूणच लोकसंख्याविषयक हालचालींना अधिकच वेग प्राप्त झाला. लोकसंख्याविषयक अभ्यासाचे महत्त्व लक्षात घेऊन संयुक्त राष्ट्र संघाने वेगवेगळया देशांमध्ये जन्म-मृत्यू, कुटुंब नियोजन, आर्थिक विकास याबाबतच्या संशोधनास तसेच नोंदणी, निरीक्षण व नमुना पाहणीस आर्थिक तरतूदही केली. विकसनशील देशांप्रमाणेच विकसित देशांनीही दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात लोकसंख्याविषयक अभ्यासाबाबत गांभीर्याने विचार करून १९८० पर्यंत Stable Population ला योग्य अशी जन्मदराची पातळी गाठण्यात यश मिळविले.

1.2.8 लोकसंख्याविषयक अभ्यासाच्या विकासात संयुक्त राष्ट्र संघ व आंतरराष्ट्रीय संस्थांची भूमिका

संयुक्त राष्ट्र संघाची भूमिका ही जगातील सर्व देशांसाठी विशेष म्हणजे विकसनशील देशांसाठी लोकसंख्याविषयक विविध हालचाली व अभ्यासास प्रोत्साहन देणारी अशीच राहिली †ÖÆ.

1. लोकसंख्या परिषदा

संयुक्त राष्ट्र संघामध्ये (UNO) एक 'लोकसंख्या विभाग' आहे, जो 'डीपार्टमेंट ऑफ सोशल अफेयर्स' अंतर्गत प्रशासकीय संघटनाचा भाग म्हणून कायम प्रस्थापित करण्यात आला आहे. आजपर्यंत UNO ने अनेक जागतिक 'लोकसंख्या परिषदांचे' आयोजन केले आहे. त्यात १९५४ मध्ये रोममध्ये १९६५ मध्ये बेलग्रेड येथे, तर १९७४ मध्ये बुखरेस्ट येथे जागतिक लोकसंख्या परिषदांचे आयोजन केले होते. १९७४ हे वर्ष 'जागतिक लोकसंख्या वर्ष' म्हणून पाळण्यात आले.

2. संयुक्त राष्ट्र संघाचे केंद्र

१९५६ मध्ये भारतातील मुंबई येथे 'इंटरनॅशनल इन्स्टिटयूट फॉर पॉप्युलेशन सायन्सेस'ची स्थापना भारत सरकार व संयुक्त राष्ट्र संघ यांच्या संयुक्त विद्यमाने स्थापन करण्यात आली. बँकॉक येथे, 'इकॉनॉमिक कमिशन फॉर एशिया अँड ऑदर फार ईस्ट (ECAFE)' चीली मध्ये सॅन्टीयागो येथे, इजिप्तमध्ये कैरो येथे, घानामध्ये अक्रा येथ् व कॅमरुन्समध्ये यापून्डे येथे प्रत्येकी एक केंद्र उभारले आहे. या सर्व केंद्रांच्या माध्यमातून लोकसंख्याविषयक विविध बाबींवर अभ्यास व संशोधन कार्य हाती घेतले जाते.

3. वार्षिक पुस्तके

संयुक्त राष्ट्र संघाद्वारे 'डेमॉग्राफिक इअर बुक' (Demographic Year Book) व इतर अनेक पुस्तिका दरवर्षी प्रकाशित केल्या जातात. ज्यांचा विविध लोकसंख्याविषयक अभ्यासाबाबत अभ्यासक व संशोधकांना उपयोग होतो.

4. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या इतर शाखा

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या जागतिक आरोग्य संघटना (WHO), 'युनाइटेड नेशन्स इकॉनॉमिक सोशल अँड कल्चरल ऑर्गनाझेशन (UNESCO)' व 'दि फूड अँड अॅग्रीकल्चरल ऑर्गनाझेशन' इत्यादी शाखा लोकसंख्या प्रश्नाबाबत वेगवेगळ्या अभ्यास हाती घेतात.

5. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील संस्था

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील इतर संस्थांचा विचार करता 'इंटरनॅशनल स्टॅटीस्टीकलइन्स्टिट्यूट', नेदरलँड या संस्थेचे नाव घेता येते. या संस्थेने 'वर्ल्ड फर्टीलिटी सर्व्हे' या नावाचे एक संघटन स्थापन केले आहे. जी लोकसंख्या शास्त्रासाठी योगदान ठरली आहे. या संस्थेद्वारे वेगवेगळ्या देशांत अनेक सर्वेक्षणे केली गेली. 'इंटरनॅशनल युनियन फॉर दी सायन्टिफिक स्ब्डी ऑफ पॉप्युलेशन (IUSSP)' याद्वारे दोन-तीन वर्षांतून एक बैठक घेतली जाते. बैठकीनंतर लोकसंख्या विषयावरील विविध शोधनिबंध प्रकाशित केले जातात.

अशा प्रकारे संयुक्त राष्ट्रसंघाची भूमिका ही आपल्या विविध अभ्यास व संशोधन केंद्राच्या माध्यमातून जगभरासाठी लोकसंख्या विषयक अभ्यास व संशोधनास प्रोत्साहन देणारी ठरली †ÖÆê.

1.2.9 भारतातील लोकसंख्याविषयक अभ्यास व लोकसंख्याशास्त्राचे स्वरूप

भारताच्या प्राचीन इतिहासात लोकसंख्याविषयक माहिती गोळा करण्याबाबतचे अनेक पुरावे आढळतात. चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळातील 'कौटिल्याचे अर्थशास्त्र' या ग्रंथात शेती, आर्थिक स्थिती व लोकसंख्या याबाबतचे विश्लेषण तर अकबर बादशाहच्या काळातील 'ऐने अकबरी' या ग्रंथात लोकसंख्या, हस्तोद्योग, संपत्ती इत्यादींबाबतची आकडेवारी आढळते. भारतातील इतर प्राचीन संदर्भ विचारात घेतल्यास इतर देशांप्रमाणेच भारतातही लोकसंख्याशास्त्राच्या विकासाची सुरुवात ही धार्मिक स्थळांपासून झाल्याचे दिसते. जन्म आणि मृत्यू याबाबतची नोंदणी सर्वात प्रथम हिंदू व मुस्लिम राजांच्या काळात मंदिरामध्ये पुरोहित व मस्जिदीमध्ये काझीद्वारे केली जात असे. ही नोंदणी पूर्णतः ऐच्छिक असे.

†) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील लोकसंख्याविषयक अभ्यासाचा विकास

१८७२ मध्ये भारतात व्यापक स्वरूपात लोकसंख्या संबंधीची आकडेवारी गोळा करण्याचे कामास सुरुवात झाली. भारतातील ही सुरुवात मानली जाते. १८७२ मध्ये भारताची पहिली जनगणना घेण्यात आली. संपूर्ण भारत देशाचा विचार करून १८८१ पासून जनगणनेचे हे कार्य आजपर्यंत दर दहा वर्षांनी अविरतपणे सुरू आहे. इंग्रजी राजवटीचा जनगणनेचा हेतू हा राजकारभारात सुसूत्रता आणने हा जरी असला, तरी जनगणनेच्या माध्यमातून भारतीय लोकसंख्यासंबंधीची विविध प्रकारची माहिती उदा. विविध धर्म, आदिवासी तसेच भटक्या जाती-जमातीं यांची सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये, भाषा, साहित्य, अवजारे इत्यादीला समोर ठेवून लोकसंख्येच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करणे शक्य झाले. यातूनच लोकसंख्याबाबतचा बहुमितीय दृष्टिकोन समोर आला.

१८७२ ते १९४१ या कालावधीतील भारतीय जनगणना अहवालांचा आधार घेऊन किंग्जले डेव्हीस या लोकसंख्याशास्त्रज्ञाने 'पॉप्युलेशन ऑफ इंडिया अँड पाकिस्तान' हा ग्रंथ लिहिला, जो भारतातील लोकसंख्या विषयक अभ्यासाच्या विकासासाठी मौलिक ग्रंथ ठरला. १९३३ मध्ये जेव्हा भारतीय जन स्वास्थ्य आयुक्त यांनी भारतीय लोकसंख्येत झालेल्या आकस्मित स्वरूपाच्या वृद्धीवर प्रकाश टाकला तेव्हापासून खऱ्या अर्थाने देशातील तज्ज्ञ व अभ्यासकांनी 'लोकसंख्या' या विषयावर आपले लक्ष केंद्रित केले. याच दिशेने झालेला पहिला प्रयत्न म्हणजे श्री. पी.के. वट्टल यांचा 'पॉप्युलेशन प्रॉब्लेम ऑफ इंडिया' हा ग्रंथ होय. या ग्रंथाच्या माध्यमातून देशातील नेते, विचारवंत, तज्ज्ञ व अभ्यासकांचे लोकसंख्याविषयक प्रश्नाकडे लक्ष वेधले गेले.

१९३५ तसेच १९३८ मधील लोकसंख्या परिषदांमध्ये १९४१ मधील भारतीय लोकसंख्या ४० कोटी असेल असा अंदाज बांधला होता. त्यामुळे इतर देशांत लोकसंख्या हा विषय चर्चा व अभ्यासाचा विषय बनला. यासारख्या अनेक बाबींनी प्रभावीत होऊन डॉ. राधाकमल मुखर्जी, प्रो. तानचंद, एस.पी. जैन, प्रा. एन.व्ही. सोहोनी, डॉ. एस. चंद्रशेखर, डी. घोष यांसारख्या भारतीय

अभ्यासकांनी लोकसंख्याविषयक विविध प्रकारचा अभ्यास हाती घेऊन देशातील लोकसंख्या विषयक अभ्यासाच्या विकासास वेग प्राप्त करून दिला. ज्याचा परिणाम देशातील लोकसंख्याविषयक विविध पैलू प्रकाशझोतात येण्यात झाली. याबाबती एक प्रयत्न म्हणजे १९३७ मध्ये भारतीय सांख्यिकीय संस्था, कोलकात्ताद्वारे प्रो. पी.सी. महालनोबीस यांच्या मार्गदर्शनाखाली जन्मविषयक सांख्यिकीय आकडेवारी गोळा करण्यासाठी केलेल्या यशस्वी प्रयत्न होय. डॉ. राधाकमल मुखर्जी यांनी १९३८ मध्ये लिहिलेला 'फूड प्लॅनिंग फॉर फोर हंड्रेड मिलियन्स' हा ग्रंथ लोकसंख्याविषयक अभ्यासातील महत्त्वाचा अभ्यास मानला गेला. त्यांनी या ग्रंथाच्या माध्यमतून लोकसंख्या आणि त्यासंदर्भात शेतीच्या विकासाचे महत्त्व स्पष्ट केले. १९३९ मध्ये प्रो. ज्ञानचंद यांनी 'इंडियाज टिमिंग मिलियन्स' या ग्रंथाच्या माध्यमातून आर्थिक दृष्टिकोनातून लोकसंख्या विषयक प्रश्नांवर प्रकाश टाकला.

या सर्व परिवर्तनांचा परिणाम म्हणून सरकार व धोरणकर्त्यांनी लोकसंख्या विषयाकडे गांभीर्याने पाहण्यास सुरुवात केली. १९४४ मध्ये भारत सरकारने लोकसंख्या विषयक सामग्रीचे (Data) महत्त्व लक्षात घेऊन डब्ल्यू एमृ यीट्रस यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. सर थेडोर, प्रो. पी.सी. महालनोबीस, प्रो. के. बी. माधवा, आणि डॉ. के.सी. के.ई. राजा इत्यादी व्यक्ती या समितीच्या सदस्य होत्या. या समितीने १९४१ मधील जनगणना सामग्रीच्या टॅब्युलेशन बाबतीत उद्भवणाऱ्या अडचणी दूर करण्याच्या दृष्टीने व जीवनविषयक महत्त्वाच्या आकडेवारीबाबत 'नमुना पद्धतीच्या' वापराविषयी काही मौलिक स्वरूपाच्या शिफारशी केल्या. याच काळात लोकसंख्या प्रश्नांबाबत राष्ट्रीय स्तरावरील अभ्यासाबरोबरच प्रादेशिक स्तराच्या अभ्यासालाही वेग प्राप्त झाला होता. याचे उदाहरण म्हणजे गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे या संस्थेने घेतलेले लोकसंख्याविषयक सर्वेक्षण होत. या संस्थेने सातत्यपूर्ण सर्वेक्षण घेऊन लोकसंख्येतील बदल व ग्रामीण परिवर्तन यांतील परस्पर संबंधाचे स्वरूप स्पष्ट केले. याच संस्थेचे संशोधक प्रो. एन.व्ही.

सोवोनी यांचा 'दि पॉप्युलेशन प्रॉब्लेम इन इंडिया : ए रिजनल ॲप्रोच' हा ग्रंथ १९४३ मध्ये प्रकाशित झाला. प्रादेशिक स्तरावरील लोकसंख्या विषयक अभ्यासाचे दुसरे उदाहरण म्हणजे १९४५ मध्ये 'अखिल भारतीय स्वास्थ्य आणि सार्वजनिक आरोग्य संस्था', कोलकाता यांनी डॉ. चंद्रशेखर यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रजनन वयोगटातील आठ हजार स्त्रियांचा केलेला अभ्यास होय. या अभ्यासातून स्त्रियांच्या आर्थिक, तसेच सामाजिक स्थितीचा जननक्षमतेवर परिणाम होतो हे सिद्ध करण्यात आले होते.

१९४६ मध्ये भारत सरकारने देशातील आरोग्य स्थितीचा आढावा घेऊन त्यात सुधारणा होण्याच्या दृष्टीने शिफारशी सुचविण्याकरिता 'भोर समितीची' नेमणूक केली. या समितीने भारतातील आरोग्यविषयक स्थितीचा परस्पर संबंध हा चिंतनाचा विषय असल्याचे नमूद केले. ही स्थिती सुधारण्याबाबत या समितीने अनेक महत्त्वाच्या शिफारशी केल्या होत्या. त्यातील महत्त्वाची शिफारस म्हणजे लोकसंख्याविषयक प्रश्नांबाबत सातत्यपूर्ण अभ्यासाची प्रतिपादित केलेली आवश्यकता होय.

२) स्वातंत्र्योत्तर काळातील लोकसंख्याविषयक अभ्यासाचा विकास

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात भारतातील लोकसंख्या विषयक अभ्यासातील वाढतासहभाग लक्षात घेता देशात झालेली अनेक परिवर्तने व सुधारणांच्या माध्यमातून लोकसंख्याशस्त्राची कक्षा रुंदावली आहे. ज्याचा संक्षिप्त आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

(1) राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण (NSS)

स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर नियोजनात्मक विकास समोर ठेवून जेव्हा पंचवार्षिक योजनांचा आराखडा तयार करण्यास सुरूवात केली, तेव्हा त्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या लोकसंख्याविषयक विविध पैलूंबाबतच्या सामग्रीबाबत दुर्मिळता जाणवत होती. दुसऱ्या बाजूने जीवनविषयक महत्त्वाच्या नोंदणी पद्धतीमधील अनेक त्रुटींमुळे जन्मदर व मृत्यूदर याबाबतचे विश्वसनीय स्वरुपाचे अंदाजही

उपलब्ध होत नव्हते. त्यामुळे एकूणच नियोजनविषयक आराखडा तयार करण्यामध्येअनेक अडचणी जाणवत होत्या. हे लक्षात घेऊन विकासविषयक योजनांचे मूल्यमापन करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक असणारी लोकसंख्याविषयक विविध पैलूंबाबतची सामग्री (Data) उपलब्ध व्हावा या हेतुने १९४९ मध्ये 'राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण' पद्धतीची सुरुवात होऊन याद्वारे जन्मदर, मृत्यूदर इत्यादी महत्त्वाच्या लोकसंख्याविषयक पैलूंबाबतची विश्वसनीय आकडेवारी गोळा करण्याच्या कामास एक प्रकारे वेग प्राप्त झाला. आजपर्यंत राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाद्वारे जननदर, मर्त्यता, कुटुंब नियोजन पद्धतीचे ज्ञान व त्याबाबतचा लोकांचा दृष्टिकोन, अंतर्गत स्थलांतर, रोजगार इ. विविध लोकसंख्याविषयक महत्त्वपूर्ण बाबींची मौलिक स्वरूपाची सांख्यिकीय सामग्री उपलब्ध झाली असून त्यादृष्टीने राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाद्वारे कार्य सुरू असल्याचे दिसते.

(2) १९५१ ची जनगणना

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशात घेण्यात आलेल्या पहिल्या जनगणनेचा अहवाल जनगणनाआयुक्त आर. ए. गोपालस्वामी यांच्या मार्गदर्शनाखाली तयार करण्यात आला होता. या अहवालात देशातील लोकांच्या राहनीमानाची पातळी लक्षात यावी, या दृष्टीने प्रथमतः अनेक रचनात्मक बदल करण्यात आले. त्यामुळे १९५१ च्या जनगणना अहवाल हा भारतातील लोकसंख्याविषयक अभ्यासाच्या विकासातील एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. याच जनगणना अहवालाच्या माध्यमातून लोकसंख्येची ग्रामीण व नागरी विभागणी दर्शविणारे तक्ते प्रथमतः भारतीयांच्या समोर आले.

१९५१चा जनगणना अहवाल प्रकाशित झाल्यानंतर खऱ्या अर्थाने लोकसंख्याविषयक प्रश्न पुढे आले असे म्हणायला हरकत नाही. कारण या अहवालातून समोर आलेल्या लोकसंख्यावाढीच्या उच्च वृद्धीने सर्वांचेच लक्ष वेधून घेतले. विशेषतः देशातील राजकारणी, धोरणकर्ते व योजनाकार यांनी तर हा प्रश्न जास्तच गांभीर्याने घेतला. ज्याचा परिणाम म्हणून १९५२ मध्ये 'राष्ट्रीय कुटुंब नियोजन कार्यक्रम' जाहीर करणारा भारत हा पहिल्या क्रमांकाचा देश

ठरतो. लोकसंख्याविषयक प्रश्नांचे सामाजिक व आर्थिक महत्त्व लक्षात घेऊन जेवढ्या गांभीर्याने या कार्यक्रमाचा प्रारंभ केला गेला, त्या तुलनेत या कार्यक्रमाची अपेक्षित फलश्रुती आजही झालेली नाही. मात्र १९५१च्या जनगणनेनंतर भारतातील लोकसंख्या विषयक घडामोडींबाबत परिवर्तन व सुधारणांनी वेग घेतला हे निश्चित.

१९५१च्या जनगणना अहवाल प्रकाशित झाल्यानंतर लोकसंख्येतील वृद्धीच्या होणाऱ्या परिणामाबाबत गांभीर्याने विचार करण्यास सुरुवात झाली. विशेषतः आर्थिक क्षेत्राबाबत याचाच एक भाग म्हणजे भारतीय लोकसंख्येतील वृद्धी आणि आर्थिक विकास या विषयावर अॅन्सले जे. कोल आणि ईड्जर एम. हुवर या दोन अमेरिकन लोकसंख्या शास्त्रज्ञांनी केलेला संशोधन अभ्यास होय. भारतीय लोकसंख्येतील वृद्धीचे आर्थिक ध्वनितार्थ स्पष्ट करणारा हा पद्धतशीर असा हा पहिला अधिकृत अभ्यास मानला जातो.

1.2.10 भारतातील सर्वेक्षण अभ्यास

१९५२-५३ मध्ये 'म्हैसूर पॉप्युलेशन स्टडी' नावाचा एक महत्त्वपूर्ण लोकसंख्याविषयक सर्वेक्षण अभ्यास यशस्विरित्या पूर्ण करण्यात आला. हा सर्वेक्षण अभ्यास भारत शासन व संयुक्त राष्ट्र संघ यांच्या संयुक्त विद्यमाने हाती घेण्यात आला होता. भारतीय जननदरावर प्रभाव पाडणाऱ्या अनेक सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक घटकांची माहिती या सर्वेक्षण अभ्यासामधून समोर आली. त्यामुळे भविष्यातील अनेक सर्वेक्षण अभ्यासांना हा एक आदर्श सर्वेक्षण अभ्यास ठरला. असेच काही सर्वेक्षण अभ्यास महाराष्ट्रातही पूर्ण करण्यात आले. याबाबतचे प्रो. व्ही. एम. दांडेकर व प्रो. कुमुदिनी दांडेकर यांच्या सर्वेक्षण अभ्यासाचा उल्लेख महत्त्वाचा ठरतो. नाशिक, सातारा व कुलाबा जिल्हा परिक्षेत्रामध्ये जनन व मर्त्यता या विषयावर एक सर्वेक्षण अभ्यास प्रो. व्ही. एम. दांडेकर व प्रो. कुमुनिी दांडेकर यांनी पूर्ण केला. या अभ्यासामधूनही जननदराबाबतची अनेक महत्त्वपूर्ण तथ्ये समोर आली.

1.2.11 लोकसंख्याशास्त्रीय संशोधन अभ्यास केंद्राची उभारणी

१९५६ मध्ये भारतात 'केंद्रीय कुटुंब नियोजन मंडळा'ची स्थापना करण्यात आली. या मंडळाच्या वतीने देशातील लोकसंख्याविषयक अभ्यास वाढीस लागावा या हेतूने शिफारशी सुचविण्याकरिता एक सल्लागार उपसमिती डॉ. व्ही. के. आर. व्ही. राव यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमण्यात आली. या उपसमितीने देशातील लोकसंख्याविषयक अभ्यासाबाबतच्या परिस्थितीचा आढावा घेऊन भविष्यात देशातील लोकसंख्याविषयक अभ्यास व्यापक दृष्टीने वाढीस लागावा या दृष्टीने देशाच्या निरनिराळ्या भागांत चार लोकसंख्याशास्त्रीय संशोधन केंद्र उभारावीत अशी शिफारस केली. ही शिफारस भारताच्या लोकसंख्याविषयक संशोधन अभ्यासाच्या विकासातील क्रांतिकारक घटना ठरली. कारण या शिफारशीच्या अंमलबजावणीचा एक भाग म्हणून १९५६ मध्ये मुंबई येथे लोकसंख्याशास्त्रीय प्रशिक्षण व संशोधन केंद्र (IIPS) उभारण्यात आले जे 'इंटरनॅशनल इन्स्टिटय़ूट फॉर पॉप्युलेशन स्टडीज' नावानेही ओळखले जाते. त्याचप्रमाणे १९५७ मध्ये कोलकत्ता व दिल्ली येथे तर १९५८ मध्ये त्रिवेंद्रम येथे प्रत्येकी एक केंद्र उभारण्यात आले. दरम्यानच्या काळात सल्लागार उपसमितीची नेमणूक करण्यात येऊन यावेळीही समितीने केलेल्य शिफारशीनुसार नवीन सहा केंद्रे क्रमशः १९६० मध्ये धारवाड, १९६३ मध्ये पुणे, १९६४ मध्ये मद्रास, १९६६ मध्ये लखनौ, १९६७ मध्ये पटना व बडोदा येथे प्रत्येक एक केंद्र उभारण्यात आले. मुंबई येथील 'लोकसंख्याशास्त्रीय प्रशिक्षण व संशोधन केंद्र' वगळता इतर सर्व केंद्रे पुढील संस्थांशी संलग्नीत करण्यात आली.

1. आर्थिक विकास संस्था, दिल्ली विद्यापीठ, दिल्ली.
2. भारतीय सांख्यिकीय संस्था, कोलकत्ता.
3. अर्थ व सांख्यिकीय विभाग, त्रिवेंद्रम
4. आर्थिक संशोधन संस्था, धारवाड

5. गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्था, पुणे.

6. भारतीय लोकसंख्या अभ्यास संस्था, मद्रास

7. अर्थशास्त्र विभाग, लखनौ विद्यापीठ, लखनौ

8. सांख्यिकी विभाग, पटना विद्यापीठ, पटना

9. सांख्यिकी विभाग, बडोदा विद्यापीठ, बडोदा

वरील सर्वच केंद्रांवर देशातील उच्च जननदर नियंत्रित करण्याच्या दृष्टीने प्रादेशिक स्तरावर संशोधन अभ्यास करून सरकारला सल्ला देणे व कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाच्या सर्वसामान्यतेबाबत कार्य करणे या प्रमुख दोन जबाबदाऱ्या सोपविण्यात आल्या आहेत. या दृष्टीने सर्वच केंद्रांचे कार्य उल्लेखनीय ठरते. काही केंद्रांमधून जनन व मर्त्यता या विषयावर सतत्याने संशोधन व अभ्यास कार्य सुरू असल्याचे दिसते. याशिवाय मुंबई येथील 'लोकसंख्याशास्त्रीय प्रशिक्षण व संशोधन केंद्रा'मार्फत लोकसंख्याविषयक बाबींशी संबंधित प्रशिक्षण देण्याबरोबरच लोकसंख्याविषयक बाबींशी संबंधित अध्यापन, संशोधन सल्ला देणे, दस्तऐवज तयार करणे इ. स्वरूपाचे उल्लेखनीय कार्य नियमितपणे सुरू आहे.

एकंदरीत सर्व लोकसंख्याशास्त्रीय संशोधन व अभ्यास केंद्रे ही भारतातील लोकसंख्याविषयक अभ्यासाच्या विकासात मोलाचे योगदान देणारी ठरत आहेत असे म्हणता येईल.

1.2.12 लोकसंख्याशास्त्रीय संशोधन

देशातील लोकसंख्याशास्त्रीय बाबींच्या होणाऱ्या संशोधनकार्यात समन्वय साधला जावा या हेतूने १९५९ मध्ये आरोग्य मंत्रालयामार्फत 'लोकसंख्याशास्त्रीय सल्लागार समिती'ची स्थापना करण्यात आली. तर १९६० मध्ये कुटुंबनियाजाचा संदेश व प्रेरणा याबाबतचे संशोधन वाढीस लागून त्यामध्ये समन्वय साधला जावा या हेतूने शिफारशी सुचविण्याकरिता 'द फॅमिली प्लॅनिंग' कम्युनिकेशन ॲक्शन रिसर्च समितीची नेमणूक करण्यात आली होती. या समितीच्या शिफारशीनुसार

देशातल्या निरनिराळ्या भागांत अनेक संशोधन व अभ्यास केंद्रे उभारण्यात येऊन एक प्रकारे देशातील लोकसंख्याशास्त्रीय संशोधनास चालना मिळाली.

पहिल्या आशियायी लोकसंख्या परिषदेचे यजमानपद भारताने स्वीकारून ही परिषद १९६३ मध्ये दिल्ली येथे भरविण्यात आली. भारतीय लोकसंख्याशास्त्रीय संशोधनाच्या इतिहासात 'परिषदेचे आयोजन' ही महत्त्वपूर्ण घटना मानली जाते. १९६५-६६ मध्ये रजिस्ट्रार जनरल ऑफ इंडिया यांनी सुरू केलेल्या 'नमुना नोंदणी पद्धतीमुळे' जन्म, मृत्यू, व लोकसंख्याविषयक इतर महत्त्वाच्या नोंदीमुळे लोकसंख्येचे भविष्यकालीन अंदाज घेता येणे शक्य होऊ लागले.

भारतात आज लोकसंख्याविषयक सूक्ष्म अभ्यासाच्या तंत्र व पद्धतीमध्ये अनेक सुधारणा झाल्याचे दिसते. या सुधारणाकार्यात भारतीय लोकसंख्याशास्त्रज्ञांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते. याबाबतीत डॉ. चंद्रशेखर, श्री. जैन (वयोगटनिहाय सामग्रीचे तंत्र), श्री झकेरिया (स्थलांतर विषयक सामग्रीचे तंत्र), श्री. रेले (जन्म, मृत्यूदर अनुमान पद्धती) या सर्वांचा उल्लेख आवश्यक ठरतो. अशा परिवर्तनांचा परिणाम म्हणून देशातील लोकसंख्याविषयक अभ्यासास वेग प्राप्त झाला. १९७७ पर्यंत जननदराबाबत जवळपास ४५० संशोधन अभ्यास पूर्ण करण्यात आले होते.त्यानंतरच्या काळातही संशोधन अभ्यासाचा वेग कायम राहून जननदराबरोबरच मर्त्यता, स्थलांतर, स्त्री-पुरुष गुणोत्तर साक्षरता, रोजगार, वैवाहिक स्थिती, कुटुंब नियोजनाचा प्रसार यांसारख्या लोकसंख्येशी संबंधित विषयांवर आर्थिक व सामाजिक दृष्टिकोनातून अनेक संशोधन अभ्यास पूर्ण करण्यात †Ö»Ö †ÖÆêüÖ.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळातील सर्व जनगणना अहवालांनी लोकसंख्या विषयांशी संबंधित असणाऱ्या विद्यार्थी, अभ्यासक, संशोधक आदींना विपुल प्रमाणात लोकसंख्याविषयक सामग्री उपलब्ध करून दिली आहे. ज्या सामग्रीचा आधार घेऊन आजपर्यंत मोठ्या संख्येने देशभरातून अनेक अभ्यास अहवाल, संशोधन-निबंध, संशोधन विषयावर लिहिलेल्या पुस्तिका, मासिके व

यांसारखी अनेक प्रकाशने प्रकाशित झाली आहेत. आजही त्या दृष्टीने अभ्यास होत असल्याचे दिसते. ज्यामधून देशातील लोकसंख्याविषयक अभ्यासाची व्याप्ती दिवसेंदिवस वाढत चालली †ÖÆ.

1.2.13 इंडियन असोसिएशन फॉर दी स्टडी ऑफ पॉप्युलेशन (IASP)

१९७२ मध्ये IASP ची स्थापना करण्यात आली. देशातील लोकसंख्याविषयक संशोधन अभ्यासाच्या इतिहासातील १९७० नंतरच्या काळातील ही महत्त्वपूर्ण घटना मानली जाते. ज्यामुळे देशातील लोकसंख्या विषयक अभ्यासांमध्ये समन्वय साधता येणे शक्य झाले आहे. १ जानेवारी १९७७ पर्यंत IASP चे जवळपास ३१२ सभासद होते. या असोसिएशनमार्फत नियमितपणे 'डेमॉग्राफी इंडिया' नावाचे नियतकालिक प्रकाशित केले जाते. ज्याचा लाभ देशातील लोकसंख्याविषयाशी संबंधित असणाऱ्या विद्यार्थी, अध्यापक, अभ्यासक, संशोधक आदींना होतो आहे.

एकंदरीत भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळातील व स्वातंत्र्योत्तर काळातील लोकसंख्याविषयक विविध घडामोडींचा परिणाम म्हणून आज देशात लोकसंख्या विषयक अभ्यासास व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. तरीही लोकसंख्याविषयक शिक्षण, प्रशिक्षण व संशोधन अभ्यासाबाबत इतर देशांशी तुलना करता भारतात अपेक्षित विस्तार दिसून येत नाही.

यासाठी देशातील प्रत्येक विद्यापीठाने याबाबतीत पुढाकार घेऊन लोकसंख्याशास्त्र हा विषय पदवी व पदव्युत्तर स्तरावर क्रमाने स्वीकारणे महत्त्वाचे पाऊल ठरेल. याशिवाय देशाच्या सर्वच भागातून लोकसंख्या अध्ययनासाठी संशोधन संस्थांची उभारणी ही मौलिक स्वरूपाची समजली जाईल. अलीकडील काळात संयुक्त राष्ट्र संघाच्या लोकसंख्या विभागाची म्हणजे 'इस्केप' ची संशोधन हालचालींना प्रेरणा देणारी भूमिका भारतासारख्या देशात लोकसंख्याविषयक अभ्यास संशोधनाच्या विस्तार व विकासासाठी सहाय्यक ठरेल.

1.3 लोकसंख्याविषयक सामग्रीच्या प्राप्तीसाठीचे उपलब्ध असलेले स्रोत

लोकसंख्याविषयक सामग्रीच्या प्राप्तीसाठीचे उपलब्ध असलेल्या विविध स्रोतांचा थोडक्यात आढावा येथे घेण्यात आला आहे.

1.3.1 जनगणना अहवाल (Census Report)

एखाद्या क्षेत्रातील लोकसंख्येशी संबंधित सर्व बाबींची सांख्यिकीय माहिती जनगणना अहवालामधून उपलब्ध होत असते.

†) जनगणना (Census)

संयुक्त राष्ट्र संघाने (UNO) जनगणनेची केलेली व्याख्या पुढीलप्रमाणे, "एखाद्या देशाच्या किंवा त्यातील सुनिश्चित भूभागाच्या एका विशिष्ट वेळेच्या लोकसंख्येविषयी व तिच्या आर्थिक, तसेच सामाजिक अंगाविषयी आकडेवारी गोळा करण्याच्या, तिचे संकलन करण्याच्या व ती प्रसिद्ध करण्याच्या संपूर्ण प्रक्रियेस जनगणना असे म्हणतात."

²ö) जनगणनेचा इतिहास

लोकसंख्याशास्त्रीय माहितीचा सर्वात महत्त्वाचा मूलभूत स्रोत म्हणजे जनगणना होय. जनगणनेचा उगम प्राचीन काळात झालेला असल्याचे अनेक पुरावे आढळतात. कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात बॅबिलोनिया, इजिप्त, पॅलेस्टाईन, चीन, रोम या देशांमध्ये प्राचीन काळात जनगणना घेतल्या जात असत. मात्र प्राचीन काळातील जनगणनेचा उद्देश सांख्यिकीय नव्हता. तर त्या विशिष्ट गटापुरताच मर्यादित होता. उदाहरणार्थ, शेतकरी, व्यापारी, कुटुंबप्रमुख आदींची गणना केली जात होती. प्राचीन काळात जनगणना ही पूर्ण चंद्र असणाऱ्या एका रात्री केली जात असे. यास 'जनगणना रात्र' या नावाने ओळखले जात. मात्र यामध्ये अधिक सतर्कता, अधिक गणक व्यक्तींची संख्या, अधिक सुरक्षा यांसारख्या अनेक समस्या निर्माण होऊ लागल्याने या पद्धतीचा त्याग करण्यात आला. UNO च्या मदतीने विकसित व विकसनशील देशांमध्येही

जनगणना अधिक शास्त्रशुद्ध बनली. १९६५ ते १९७४च्या दरम्यान जगातील १८५ देशांनी जनगणना घेतल्या. यावरून UNOच्या प्रयत्नांची कल्पना येते.

क) भारतातील जनगणना

भारतात प्राचीन काळात चंद्रगुप्त मौर्य व बादशाह अकबर यांच्या काळात लोकसंख्येबाबत मोजणी करण्यात आल्याचे अनेक संदर्भ आढळतात. पण खऱ्या अर्थाने बहुव्यापक दृष्टीने भारतात पहिली जनगणना १८६७ ते १८७२ या काळात घेण्यात आली. मात्र ही जनगणना देशातील सर्व भूभाग लक्षापत घेऊन घेण्यात आली नव्हती. अधिक सुधारित व आधुनिक तंत्राने भारतातील सर्व भूभाग लक्षात घेऊन १८८१ मध्ये जनगणना घेण्यात आली. तेव्हापासून भारतात दर १० वर्षांनी एकदा या प्रमाणे जनगणनेचे काम अविरतपणे आजपर्यंत चालू आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मते प्रत्येक देशाने '०' (शून्य) ने संपणाऱ्या वर्ष किंवा त्या वर्षाच्या जवळच्या एखाद्या वर्षी जनगणना करावी. (उदा. १९६०, १९७०, १९८० क्रमशः) यामुळे लोकसंख्येबाबत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर तुलना करणे शक्य होते. राष्ट्रीय स्तरावर प्रत्येक दहा वर्षांनी जनगणना घेतली जाते. तसेच आवश्यकतेनुसार लहान प्रमाणावरील जनगणना करता येऊ शकते. याचे उदाहरण म्हणजे कोरिया व जपानसारख्या देशात प्रत्येक ५ वर्षांनंतर जनगणना केली जाते. भारतात १८८१ पासून दर दहा वर्षांनी जनगणना घेतली जाते. २०११ मध्ये भारताची १५ वी जनगणना घेण्यात आली.

भारतातील आजच्या परिस्थितीत जनगणनेचे स्वरूप खूप अधिक चांगले असले तरी भारतीय जनगणनेचा इतिहास पाहता सुरुवातीच्या काळात जनगणनेत अनेक प्रकारच्या अडचणी होत्या. जनगणनेच्या कार्यात निर्माण होणाऱ्या अडचणी दूर करण्याच्या दृष्टीने १८७२ ते १९७२ या १०० वर्षांच्या काळात जनगणना प्रश्नावलीच्या आशयात अनेक बदल घडवून आणावे लागले आहेत. उदा. १८८१ पासून ११३१ पर्यंत जनगणना प्रश्नावली (Census Schedules) च्या

मदतीने व्यक्तीविषयी माहिती विचारली गेली. मात्र १९४१ पासून पुढे सर्व जनगणनेमध्ये वैयक्ति प्रश्नावलीच्या (Individual Slip) च्या मदतने वैयक्तिक विषयक माहिती गोळा करण्यात †Ö»Öß.

१९६१ पर्यंत भारतीय जनगणनेस स्थिर स्वरूप प्राप्त झालेले नव्हते. १९६१ या वर्षी जनगणना संघटनेची कायमस्वरूपी स्थापना करण्यात आली. त्यामुळे जनगणनेत अनेक सुधारणा घडून आल्या व जनगणनेचे काळजीपूर्वक नियोजन केले जाऊ लागले. १९६१च्या जनगणनेनंतर जिल्हा जनगणना अहवाल (District Census Handbook) प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात झाली. त्यामुळे देशातील लहान लहान खेड्यांची लोकसंख्याविषयी माहिती प्राप्त होऊ लागली. १९६१ च्या जनगणनेपासूनच अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीविषयक माहिती गोळा करून तिचे विश्लेषण करण्यास सुरुवात केली गेली. आर्थिक आकडेवारी व स्थलांतरविषयक आकडेवारीचेही १९६१च्या जनगणना अहवालात विश्लेषण करण्यात आले.

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारतात नियोजनबद्ध विकासकार्यास पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून सुरुवात झाली. राजकीय स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, आर्थिक स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन भारतातील लोकांचे राहनीमान सुधारले पाहिजे या उद्दिष्टाला महत्त्व प्राप्त झाले. या व अशा अनेक उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी योजनाकारांना नियोजनबद्ध विकास कार्यक्रम आखण्यासाठी आवश्यक लोकसंख्याविषयक माहिती पुरविणारे जनगणना हे प्रमुख साधन बनले. ज्यामधून जनगणनेच्या आकडेवारींचे विश्लेषण या नव्या दृष्टिकोनातून करण्यास सुरुवात झाली व गोळा केलेल्या आर्थिक माहितीवर विश्लेषणात अधिक भर देण्यात येऊ लागला.

२०११ मध्ये भारतात घेतलेली जनगणना ही जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असणाऱ्या दुसऱ्या क्रमांकाच्या देशाची जनगणना ठरली. या जनगणनेत १९९१च्या जनगणनेप्रमाणेच व्यावसायिक दर्जा व सांख्यिकीय न्यूनता या बाबींचा विचार करण्यात आला. २०११ च्या जनगणनेस एक

बोधचिन्ह दिले गेले. या जनगणनेचे बोधवाक्य 'लोककेंद्री' (People Oriented) हे होते, त्यामुळेच जणू २००१ ची जनगणना ही भारतीय जनतेस अर्पण करण्यात आली असेल.

४) जनगणनेचे महत्त्व

1. धोरणे व नियोजन आखण्यास मदत

जनगणना अहवालामधून एखाद्या देशातील विशिष्ट भूभागातील लोकसंख्याविषयक विविध अंगी माहिती उपलब्ध होत असते. ही माहिती सरकारला विविध स्वरूपाची धोरणे व नियोजनात्मक चौकटी आखण्यास मदतीची ठरते.

2. नियोजनबद्ध विकास कार्यक्रम आखण्यास उपयोग.

जनगणना अहवालामधून विशिष्ट भू-भागातील लोकसंख्या, लोकसंख्येचे भौगोलिकविवरण, ग्रामीण नागरी लोकसंख्या, स्त्री-पुरुष लोकसंख्या, लोकसंख्येची वयोगटरचना, साक्षरता, भाषा, धर्म, व्यवसाय इत्यादींशी संबंधित माहिती उपलब्ध होते. जिचा आधार घेऊन राष्ट्रीय प्रादेशिक तसेच स्थानिक अशा विविध स्तरांवर नियोजनबद्ध विकास कार्यक्रम आखता येणे शक्य होते.

3. सांख्यिकीय माहिती उपलब्ध होते

लोकांचे वेगवेगळे प्रश्न उदा. बेकारी, निरक्षरता, स्थलांतर, शहरांची अतिरेकी वाढ इत्यादींशी संबंधित महत्त्वपूर्ण बाबींची सांख्यिकीय माहिती जनगणना अहवालामधून उपलब्ध होते. त्यामुळे सरकारला या सांख्यिकीय माहितीचा आधार घेऊन संबंधित प्रश्न व समस्या निर्मूलनाच्या दृष्टीने उपाययोजना आखण्यास मदत होते.

4. तुलनात्मक अभ्यासासाठी उपयुक्त

वेगवेगळ्या कालखंडातील लोकसंख्याशास्त्रीय बदलाच्या तुलनात्मक अभ्यासासाठी जनगणना अहवालातील माहिती उपयुक्त ठरते. ज्या आधारे देशाच्या वा देशातील विशिष्ट भू-भागाच्या आर्थिक तसेच सामाजिक प्रगतीविषयी योग्य निष्कर्ष काढता येतात.

5. अविकसित राष्ट्रांना उपयुक्त

लोकसंख्याशास्त्रात जनगणना ही वरदानच ठरते. दोन जनगणनांची तुलना करून लोकसंख्या वाढीचा दर काढता येतो. याशिवाय लोकसंख्येच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक वैशिष्ट्यांत काय बदल होत आहे किंवा भविष्यात नेमके कसे बदल अपेक्षित आहेत याबाबत निष्कर्ष काढता येतात. अविकसित राष्ट्रांना जनगणना हीच लोकसंख्येची आधारभूत सामग्री असते.

6. भविष्यकालीन अंदाज वर्तवता येतो

ज्या देशांमध्ये जन्म व मृत्यूविषयक नोंदणीकृत सांख्यिकीय माहिती अपुऱ्या प्रमाणात उपलब्ध असते अशा देशांना जनगणनेद्वारे प्राप्त होणारी सांख्यिकीय माहिती ही खूप लाभदायक ठरते. लोकसंख्या वाढीचे भविष्यकालीन अंदाज सुद्धा जनगणनेमुळेच वर्तवता येतात. याशिवाय पूर, दुष्काळ, भूकंप यासारख्या मोठ्या व्याप्तीच्या नैसर्गिक आपत्तीचा परिणाम सुद्धा जनगणना पातळीवर लक्षात येऊ शकतो.

‡) स्त्रोताच्या मर्यादा

लोकसंख्याशास्त्रीय अध्ययनाच्या संदर्भात लोकसंख्याविषयक बाबींची सांख्यिकीय माहिती उपलब्ध होण्याचे जनगणना हे मौलिक स्त्रोत आहे. असे असेल तरी जनगणना प्रक्रियेत सामग्री गोळा करताना अनेक समस्या निर्माण होतात. ज्यामुळे या स्त्रोतावर काही प्रमाणावर मर्यादा पडतात.

जनगणना प्रक्रियेतील महत्त्वाची साधन व्यक्ती म्हणजे गणक व्यक्ती (Enumerator) होय. गणक व्यक्तीला जनगणनेविषयी पूर्ण माहिती व प्रशिक्षण असणे आवश्यक असते. तसे नसल्यास गणक व्यक्तीने संकलित केलेल्या माहितीची गुणवत्ता खालावते. याशिवाय ज्या व्यक्तिविषयी माहिती गोळा केली जाते, त्या उगम स्त्रोतांच्या व्यक्तीनेच चुकीची व खोटी माहिती सांगितली, तर जनगणनेचा उद्देश सफल होत नाही. उदा. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये जनगणना कालावधीत पूरक व्यवसाय, उत्पन्न, पशुधन, स्थावर मालमत्ता यांसारख्या अनेक बाबींची माहिती गोळा करताना लोक खरी माहिती देण्यास तयार नसतात. अर्थात त्याची कारणे वेगवेगळी

असू शकतात. बऱ्याच वेळा लोकांचे अज्ञान, कर वाचविण्याची व बुडविण्याची प्रवृत्ती यामुळे खरी माहिती सांगितली जात नाही. याप्रमाणेच जन्म, मृत्यू, स्थलांतर या महत्त्वपूर्ण बाबींची विश्वसनीय माहिती मिळविणे अतिशय कौशल्यपूर्ण काम असते. परिणामी जनगणनेची विश्वासार्हता जनगणनाकारावर बऱ्याच प्रमाणावर अवलंबून राहते. ग्रामीण भागात साक्षरतेचा व जागरुकतेचा अभाव असल्याने संबंधित बाबींची नोंद पूर्णतः व वक्तशीरपणे केली जात नाही. परिणामतः सामग्रीची अचूकता कमी होते.

जी. डब्ल्यू बर्कले (१९५८) त्यांच्या 'टेक्निक्स ऑफ पॉप्युलेशन ॲनालीसीस' या अभ्यासात जनगणनेच्या त्रुटीबाबत असे प्रतिसापदन करतात की, प्रत्यक्ष व्यवहारात काही लोकांची माहिती वगळली जाते. विश्वाशी संबंधित प्रत्येक बाबीचा समावेश जनगणनेमध्ये प्रत्यक्षात व्यावहारिकपणे होईलच असे नाही. नियमाप्रमाणे ज्या बाबीचा समावेश होणे आवश्यक आहे, त्याही बऱ्याच वेळा वगळल्या जातात. तर दुसऱ्या बाजूने एखाद्या बाबीची एकापेक्षा जास्त वेळा नोंद घेतली जाते.

जनगणना सामग्रीच्या दोषाबाबत बोलताना डॉ. डोनाल्ड जे. बोग असे म्हणतात, 'गणना कार्यात फार मोठ्या काळजीने आणि परिपूर्णपणे प्रत्येक टप्प्यावर उपलब्ध संकलित सामग्रीची गुणवत्ता यशस्वीपणे तपासूनच त्यातील त्रुटी कमी करता येतील. पण तरी सुद्धा पूर्णतः सामग्रीच्या परिपूर्णतेची खात्री देता येत नाही. म्हणजेच जनगणना सामग्रीची गुणवत्ता तपासणे या दृष्टीने ´ÖÆü¢¾ÖÖ“Ö Šú¸üŸÖê.'

भारतामध्ये प्रत्येक दहा वर्षांनी जनगणना घेतली जाते. दरम्यानच्या कालावधीत जनगणना अहवालामधून उपलब्ध होणाऱ्या सामुग्रीचा अधिकृतपणा (काही नमुना सर्वेक्षण संस्थांचे अपवाद वगळता) तपासण्याचे कष्ट घेतले जात असल्याचे दिसत नाहीत. त्याचबरोबर वेळोवेळी वेगवेगळ्या हेतूने राजकीय सीमाक्षेत्रात वा प्रत्यक्ष सीमेत होणारे किंवा केले जाणारे बदलतुलनात्मक अध्ययनासाठी अडचणीचे ठरतात. उदा. महाराष्ट्रात पूर्वी २६ जिल्हे होते आज ते ३६ अहेत. वेळोवेळी होत

जाणाऱ्या अशा बदलांमधून जनगणनेची भूतकाळातील तुलना अवघड ठरत चालली आहे.

लोकसंख्याशास्त्रीय संबंधित बाबींची सांख्यिकीय माहिती उपलब्ध करून देणाऱ्या 'जनगणना अहवाल' या स्त्रोताबाबत काही मर्यादा असल्या तरी लोकसंख्याशास्त्रीय अध्ययनाच्या दृष्टीने जनगणना अहवालासारखा सहज उपलब्ध होणारा व हाताळणी योग्य असा दुसरा स्त्रोत उपलब्ध होत नाही, हेही विसरता येत नाही.

1.3.2 नोंदणी पद्धती

नोंदणी पद्धती ही लोकसंख्याविषयक सामग्रीचा एक महत्त्वपूर्ण स्त्रोत मानला जातो. प्राचीन काळात इजिप्त, ग्रीस, रोम इत्यादी देशांमध्ये नोंदणी पद्धती अस्तित्वात असल्याचे पुरावे आढळतात. 'युनायटेड नेशन्स हँडबुक' नुसार, "ठरावीक लोकसंख्येत घडून येणाऱ्या जीवनविषयक महत्त्वाच्या घटना, जिच्या आयुष्यामध्ये घडतात ती किंवा संबंधित व्यक्ती उदा. जन्माची नोंद आई-वडील, मृत्यूची नोंद नातेवाईक, लग्न, घटस्फोट आदी माहिती व्यक्ती स्वतः नोंदणी करणाऱ्यांकडे नोंदवितो. अशा रीतीने नोंदणी करण्याच्या पद्धतीस जीवनविषयक महत्त्वाच्या घटनांची नोंदणी पद्धती असे म्हणतात."

†) ¯Ö¾Ö×ŸÖÆüÖÃÖ

इजिप्तमध्ये दुसऱ्या रॅमसेसच्या कालावधीत नोंदणी पद्धती अस्तित्वात होती. एवढेच नव्हे तर रोममध्ये बालकांचा जन्म झाल्यानंतर तीस दिवसांच्या आत घटनेची माहिती कळवावी असा नियमच होता. पंधराव्या शतकात स्पेनमध्ये टोलेडोच्या आर्य बिशपने धर्ममठांमध्ये पद्धतशीर नोंदणी पद्धतीस सुरुवात केली होती. इ.स. १५३९ मध्ये आठव्या हेन्रीचा धर्मगुरू थॉमस कॉम्वेल याने प्रत्येक चर्चला बाप्तिस्मा विवाह, दफनविधी यांची पद्धतशीर नोंदणी करण्याचे आदेश दिले होते. तसेच सतराव्या शतकात कॅनडा, फ्रान्स, स्वीडन, डेन्मार्क यांसारख्या देशांमध्येही चर्चमध्ये नोंदणी पद्धतीचा अवलंब केला जात असे. एकूणच सुरुवातीच्या काळात धर्मकार्याचा एक भाग

म्हणून जन्म, मृत्यू, विवाह, यांसारख्या घटनांची नोंदणी पद्धती अस्तित्वात होती.

ब) आधुनिक नोंदणी पद्धती

मानवी आयुष्यात जन्म व मृत्यू या जीवनाचा प्रारंभ व शेवट या अर्थाने महत्त्वपूर्ण घटना ठरतात. जन्म-मृत्यू घडतात त्यावेळी त्यांची सलगतेने नोंद केल्यामुळे प्रत्येक वर्ष अखेरीस आवश्यक ती माहिती प्राप्त होते. विशिष्ट ठिकाणी जन्म व मृत्यू याची नोंद करणे यास जीवनविषयक महत्त्वाची नोंदणी पद्धती असे म्हणतात. वेगवेगळ्या देशांत जी पद्धती वापरली जात असेल, त्यानुसार नोंदणी पुस्तिकेमध्ये जन्म-मृत्यूच्या बरोबरच संबंधित अनेक बाबींचा तपशीलही नोंदविला जातो. १६६२ मध्ये या पद्धतीमधून गोळा केलेल्या आकडेवारीचे संकलन करून तिचा उपयोग प्रथमतः लोकसंख्याशास्त्रीय अभ्यासासाठी केला गेला. हा अभ्यास लोकसंख्याशास्त्राचा जनक मानल्या जाणाऱ्या जॉन ग्रान्ट (बिल्स ऑफ मॉर्स्टेलिटी) या इंग्लीश अभ्यासकाने केला. त्याचबरोबर विल्यम फार (१८३९) यांच्या नावाचाही उल्लेख करावा लागेल. नंतरच्या काळात झालेल्या अनेक अभ्यासकांमुळे अशा लोकसंख्याशास्त्रीय बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी नोंदणी पद्धती ही लोकसंख्येशी संबंधित सामग्री मिळविण्याचा महत्त्वाचा स्रोत बनली.

क) भारतातील नोंदणी पद्धती व तिचे महत्त्व

भारतात सर्वप्रथम इ.स. १८८६ मध्ये ब्रिटिशांनी नोंदणी पद्धती अमलात आणली. त्यापूर्वीच्या काळातही भारतात नोंदणी पद्धती इतर स्वरुपात अस्तित्वात होती. ज्यामध्ये अनेक त्रुटी होत्या. सुरुवातीच्या काळात प्रामुख्याने मृत्यूनोंदीचीच जास्त दखल घेतली जात असे, मात्र जन्म, विवाह इ. बाबींचा सविस्तर नोंद केली जात नसे. तसेच सुरुवातीच्या काळात केवळ रोगराईवर नियंत्रण ठेवणे हा हेतू नोंदणी पद्धतीच्या माध्यमातून आकडेवारी गोळा करण्यामागचा होता.

खऱ्या अर्थाने जन्म-मृत्यू व विवाह याबाबत नोंदणीच्या प्रभावी कार्यवाहीस स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातच सुरुवात झाली असे म्हणावे लागेल. कारण तसे अनेक धोरणात्मक बदल या पद्धतीमध्ये

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात घडवून आणले गेले. १९६० मध्ये नोंदणी पद्धतीचे खाते रजिस्ट्रार जनरलकडे सोपविण्यात आले. जन्म-मृत्यू नोंदणीविषयक एक अधिनियम मंजूर केला. ज्यामधून जन्म-मृत्यू नोंदणी पद्धतीस एक प्रकारे बळकटी प्राप्त झाली. कारण १८८६ मध्ये सुद्धा जन्म-मृत्यू व विवाह नोंदणी कायदा निर्माण केला होता. मात्र या कायद्यानुसार जन्म-मृत्यु व संबंधित इतर महत्त्वाच्या घटनांची नोंदणी करणे पूर्णत: ऐच्छिक होते. भारतात दरवर्षी रजिस्ट्रार जनरलतर्फे Vital Statistics of India हे पुस्तक प्रकाशित केले जाते. ज्यामधून जन्म, मृत्यू, अर्भक मृत्यू व मृत्यूची कारणे याविषयीची माहिती उपलब्ध होते. ज्या माहितीच्या आधारे सरकारला विविध धोरणात्मक निर्णय घेण्यास मदत होते. अनेक अभ्यासकांना, संशोधकांना स्त्रियांचा लोकसंख्येशी संबंधित बाबींची सांख्यिकीय माहिती उपलब्ध होते. त्याचबरोबर एखाद्या क्षेत्रातील लोकसंख्येत एका पूर्ण वर्षात घडून आलेल्या जन्म-मृत्यू घटनांच्या संख्येच्या साह्याने लोकसंख्येत एका वर्षात झालेली नैसर्गिक वाढ किंवा नैसर्गिक घट लक्षात घेता येते. या सर्व दृष्टीने नोंदणी पद्धती हा स्त्रोत उपयुक्त व ´ÖÆü¢¾ÖÖ“ÖÖ Šü¸üÖê.

›)   स्त्रोताची मर्यादा

विकसित देशांमध्ये जन्म-मृत्यू नोंदणी पद्धती ही लोकसंख्येशी संबंधित आकडेवारी मिळविण्याचे अतिशय खात्रीलायक स्त्रोत ठरते. मात्र भारतासारख्या विकसनशील देशात जिथे आजही विशेषत: ग्रामीण भागातून मोठ्या प्रमाणात अज्ञान, निरक्षरता, जागरुकतेचा अभाव अशा अडचणींमुळे व नोंदणी पद्धतीच्या अंमलबजावणीतील त्रुटीमुळे नोंदणी पद्धतीच्या विश्वसनीयतेवर काही प्रमाणात मर्यादा पडतात.

1.3.3 लोकसंख्याविषयक नमुना सर्वेक्षणे

Demographic Sample Surveys

भारतासारख्या देशात जनगणना दर १० वर्षांनी घेतली जाते. लोकसंख्येशी संबंधित बाबींची माहिती गोळा करण्याचे 'नमुना सर्वेक्षण' हे महत्त्वपूर्ण स्रोत ठरतो. विशेषतः अफगानिस्तानसारख्या देशात जिथे कधीही जनगणना घेतली जात नाही तिथे लोकसंख्येविषयी विविध अंदाज बांधण्यासाठी नमुना सर्वेक्षण ही पद्धती अधिक उपयुक्त ठरते. ज्या देशात जनगणना घेतली जाते तिथे दोन जनगणनांदरम्यानच्या कालावधीत लोकसंख्याविषयक माहिती नमुना सर्वेक्षणाच्या मदतीने मिळविता येते. अमेरिकेसारख्या देशात लोकसंख्येच्या चालू सर्वेक्षणाद्वारे लोकसंख्येविषयीची विविध प्रकारची माहिती वेळोवेळी मिळविली जाते. त्याचबरोबर लोकसंख्याशास्त्राच्या संशोधनास आवश्यक असणारी सर्वच माहिती जनगणनेद्वारे उपलब्ध होऊ शकत नाही. विशेषतः जननविषयक अभ्यासास आवश्यक असणारी संतती नियमन, गर्भपात याबाबतची माहिती बऱ्याच वेळा केवळ नमुना सर्वेक्षणाच्या माध्यमातूनच मिळविणे शक्य होते. नमुना सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून विविध प्रकारची माहिती ही प्रत्यक्ष मुलाखत घेऊन मिळविली जाते. त्यामुळे ही माहिती जनगणनेपेक्षा अधिक विश्वसनीय असते असे काही अभ्यासकांचे मत आहे. एकूणच नमुना सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून उपलब्ध होणारी लोकसंख्याविषयक माहिती संशोधकांना विविध संशोधन अभ्यास हाती घेण्यासाठी, प्रशासकांना संबंधित धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी तर नियोजनकारांना संबंधित नियोजनात्मक चौकटी आखण्यासाठी उपयोगी ठरते. शिवाय नमुना सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून मिळणारी माहिती ही कमी वेळात व कमी खर्चात मिळते.

†) भारतातील प्रमुख नमुना सर्वेक्षणे

1. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणे (NSS)

देशातील निरनिराळ्या विषयांवर वारंवार आकडेवारी गोळा करणे या उद्देशाने राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणास सुरुवात करण्यात आली. प्रत्येक वर्षीच्या सर्वेक्षणात प्रामुख्याने देशातील आर्थिक,

सामाजिक व लोकसंख्या विषयक परिस्थिती लक्षात घेता महत्त्वाच्या पैलूंसंबंधीची आकडेवारी गोळा केली जाते.

राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाच्या पहिल्या पाहणीस इ.स. १९५० मध्ये सुरुवात झाली. आजपर्यंत राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून जनन, मर्त्यता, लोकसंख्यावाढ, आर्थिकदृष्ट्या कार्यप्रवण लोकसंख्या, नागरी श्रमशक्ती, अंतर्गत स्थलांतर, रोजगार व बेकारी, साक्षरतेचे प्रमाण, नागरीकरण, औद्योगिक उत्पादन, निवासाची स्थिती, शारीरिकदृष्ट्या अपंग व्यक्ती इ. विविध विषयांवर अभ्यास केले गेले आहेत व आजही सुरु आहेत.

2. गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्थेची नमुना सर्वेक्षणे

गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्थेतर्फे महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक या तीनराज्यांतील दोन-दोन जिल्ह्यांची निवड करून ग्रामीण विभागांकरिता एक लोकसंख्याविषयक नमुना सर्वेक्षण केले आहे. तसेच या संस्थेने महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यांमधील उदा. पुणे, नाशिक, सातारा इ. ग्रामीण व नागरी भागातील लोकसंख्येचे नमुना सर्वेक्षण केले आहे. या सर्वेक्षणामधून जननदर व मर्त्यता विषयक महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष समोर आले होते. ज्याचा उपयोग संशोधक, प्रशासक व योजनाकारांना झाला.

3. म्हैसूर लोकसंख्याविषयक सर्वेक्षण

१९५३ मध्ये भारत सरकार व संयुक्त राष्ट्र संघ यांच्या संयुक्त विद्यमाने म्हैसूर संस्थानामध्ये एक लोकसंख्याविषयक नमुना सर्वेक्षण घेण्यात आले होते. या सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून प्रामुख्याने जन्मदर, मृत्यूदर, विवाहाच्या वेळेचे वय, लोकसंख्यावाढीचा दर, कुटुंबाचा आकार, मनुष्यबळ, रोजगार इ. विविध विषयांबाबत माहिती मिळविली होती.

4. नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्वे (NGHS)

नॅशनल फॅमीली हेल्थ सर्वेच्या माध्यमातून आजपर्यंत प्रजनन, कुटुंबनियोजनविष्यक माहिती व सवयी, माता-बाल आरोग्य सेवांचा उपयोग, स्तनपान, नवजात अर्भक व बालमृत्यू, पूरक

आधार इ. विविध विषयांबाबत सर्वेक्षणे घेण्यात आली आहेत. नॅशनल फॅमीली हेल्थ सर्वे १९९२-१९९३ व १९९८-९९ मध्ये घेण्यात आले होते. या सर्वेक्षणांमधून प्रजनन व बाल आरोग्य विषयी महत्त्वपूर्ण माहिती उपलब्ध झाली.

5. पटणा लोकसंख्याविषयक सर्वेक्षण

हे सर्वेक्षण १९५५ मध्ये पाटणा विद्यापीठातील सांख्यिकी विभागामार्फत घेण्यात आले होते. या सर्वेक्षणासाठी प्रामुख्याने पाटणा शहरातील ५४३५ विवाहित स्त्रियांची निवड केली होती. या सर्वेक्षणातून वेगवेगळ्या दोन दृष्टिकोनांतून प्रजननविषयक अभ्यास करण्यात आला.

6. ओ.आर.जी. कुटुंब नियोजन सर्वेक्षण

१९७० मध्ये ऑपरेशन रिसर्च ग्रुपद्वारे देशातील काही भाग वगळता (जम्मू, कश्मीर इ.) संपूर्ण देशपातळीवर एक नमुना सर्वेक्षण घेण्यात आले होते. या सर्वेक्षणासाठी प्रजनन वयोगटातील नवविवाहित स्त्रिया व त्यांच्या पतीची निवड करून त्यांच्याकडून कुटुंब नियोजनबाबतची जागरुकता, कुटुंब नियोजनविषयक पद्धतीचे ज्ञान, कुटुंब नियोजन साधनांचा वापर, कुटुंब नियोजन पद्धती बाबतचा या जोडप्यांचा दृष्टिकोन, कुटुंब नियोजन पद्धतीवर प्रकाश टाकणारे माध्यम इ. सर्व बाबतीत माहिती गोळा करण्यात आली. एवढेच नव्हे तर वरील सर्व बाबी निवड करण्यात आलेल्या नवविवाहित जोडप्यांच्या आर्थिक, सामाजिक व लोकसंख्याविषयक शास्त्रीय वैशिष्ट्यांमुळे कशा प्रभावीत होतात हेही या सर्वेक्षणामधून तपासण्यात आले.

अशा प्रकारे विविध पातळ्यांवर अनेक लोकसंख्या विषयक सर्वेक्षणे झाली आहेत. आजही होत आहेत की ज्या सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून विशिष्ट लोकसंख्याविषयक बाबींची मौलिक माहिती ^¯Ö»Ö²¬Ö ÆüÖêŸÖê.

²Ö) स्त्रोताच्या मर्यादा

'नमुना सर्वेक्षण' या पद्धतीमध्ये प्रातिनिधिक स्वरुपात काही व्यक्तींची निवड करून प्रत्यक्ष मुलाखतीच्या माध्यमातून लोकसंख्याविषयक माहिती उपलब्ध केली जाते. प्रत्यक्ष मुलाखतीच्या माध्यमातून जरी लोकसंख्याविषयक माहिती मिळविली जात असली तरी नमुना सर्वेक्षणे ही जनगणनेची जागा घेऊ शकत नाहीत. कारण जनगणनेप्रमाणे ही सर्वेक्षणे पूर्ण लोकसंख्या विचारात घेऊन केली जात नाहीत. त्याचबरोबर नोंदणी पद्धतीप्रमाणे कायदेशीर पुरावा उपलब्ध करून देणे हे या सर्वेक्षणाचे उद्दिष्ट असत नाही. त्यामुळे काही प्रमाणात या स्त्रोतावर मर्यादा पडतात.

या प्रमुख स्त्रोताशिवाय भारतामध्ये लोकसंख्याविषयक सामग्री उपलब्ध होण्याचा आणखी एक महत्त्वाचा स्त्रोत म्हणजे सॅम्पल रजिस्ट्रेशन सिस्टिम (एस.आर.एस.) होय. ज्याची सुरुवात १९६३-६४ मध्ये करण्यात आली. या पद्धतीमध्ये जन्म-मृत्यू यांची गणना दोन स्वतंत्र प्रक्रियांतून केली जाते. एक म्हणजे जन्म-मृत्यू याची नोंदणी आणि दुसरी म्हणजे नमुना सर्वेक्षण. म्हणूनच या पद्धतीस नमुना नोंदणी पद्धती (SRS) असे म्हटले जाते. या पद्धतीतून उपलब्ध झालेलीलोकसंख्या विषयक सामग्री ही विश्वसनीय स्वरुपाची मानली जाते. नुकताच नमुना नोंदणी पद्धती - सांख्यिकीय अहवाल २००० प्रकाशित झाला आहे. या अहवालाचे निष्कर्ष भारतातील लोकसंख्यावाढीची गती स्पष्टपणे मंदावत आहे, असे दर्शवितात.

1.3.4 लोकसंख्याविषयक अभ्यास आणि अर्थशास्त्र

अर्थशास्त्र आणि लोकसंख्याशास्त्र ही जरी स्वतंत्र शास्त्रे असली तरी या दोन्ही शास्त्रांचा अंतिम उद्देश मानवी कल्याण हेच असल्याचे दिसते. त्यामुळे अर्थशास्त्र व लोकसंयाशास्त्र यांचा जवळचा संबंध दिसून येतो, जो विसाव्या शतकापासून अधिकच घनिष्ठ होत चालला आहे. म्हणूनच व्ही. सी. सिन्हा व इ. झकेरिया (१९८४) सारखे अभ्यासक आज लोकसंख्याशास्त्र ही अर्थशास्त्राचीच एक शाखा मानतात.

आज अर्थशास्त्रातील महत्त्वाचा अभ्यासविषय म्हणून लोकसंख्याशास्त्राच्या अभ्यासाकडे

पाहिले जाते. मूलतः अर्थशास्त्र हे मानवी आर्थिक प्रश्न व त्यातून निर्माण होणारा मानवी आर्थिक व्यवहार यांचा अभ्यास करत असल्यामुळे लोकसंख्येचा अभ्यास हा अर्थशास्त्रामध्ये महत्त्वाचा Š¸ÏÖÖ.

डॉ. बी. एन. गांगुली अर्थशास्त्र व लोकसंख्याशास्त्र यांच्या संबंधाबाबत असे मत व्यक्त करतात की, जोपर्यंत लोकसंख्याशास्त्र, अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र अशा अनेक शाखांशी संबंधित अभ्यास पद्धतीमध्ये समाविष्ट असणाऱ्या बाबी व त्यांची प्रमाणबद्धता संयुक्तरित्या एकत्रित येत नाहीत. जोपर्यंत अर्थशास्त्राचे अध्ययन प्रत्यक्ष व अर्थपूर्ण होऊ शकत नाही.

अर्थशास्त्रातील राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न, रोजगार, बचत, गुंतवणूक इ. अनेक आर्थिक चलांशी लोकसंख्या ही प्रत्यक्षरित्या निगडीत असते. यापुढे जाऊन जे.जे. स्पेंग्लर हे दोन शास्त्रांच्या संबंधाबाबत असे म्हणतात की, "आर्थिक व्यवस्थेमधील चलांच्या महत्त्वाद्वारे घडून येणाऱ्या बदलांचा प्रतिसाद म्हणून सामग्रीतील बदल या दृष्टीने साधारणतः लोकसंख्येतील बदलाकडे पाहिले जाते. याबाबतीत हेही लक्षात घेणे नक्कीच आवश्यक आहे की, आर्थिक पातळीवर व्यक्तिगत वर्तणुकीमध्ये घडून येणारे बदल कोणत्या मार्गाने झालेले आहेत की, ज्याचा परिणाम लोकसंख्याशास्त्रीय पातळीवर व्यक्तिगत वर्तणुकीवर होऊ शकतो."

प्रामुख्याने देशातील श्रमपुरवठा हा लोकसंख्येच्या आकारावर अवलंबून असतो. शिवाय श्रम हा महत्त्वपूर्ण उत्पादन-घटक असल्याने 'उत्पादनतंत्र' निवडीबाबत लोकसंख्या महत्त्वाचे निर्धारक ठरते. दुसऱ्या बाजूने लोकसंख्येचा गुणात्मक दर्जा जेवढा चांगला असेल तेवढी उत्पादनक्षमता ही अधिक असते. त्यामुळे या दृष्टीनेही लोकसंख्येचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो.

लोकसंख्याशास्त्र म्हणजे मानवी लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास होय की, जो जन्म-मृत्यु व स्थलांतर या बाबींशी निगडीत असतो. तसेच अनुभवाधिष्ठित सामग्री व त्यिा कार्यकारणसंबंध याचाही त्यामध्ये समावेश असतो. तसेच लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये, वय, लिंग, वंश, उत्पन्न, शिक्षण

व धर्म यांसारख्या बाबींचाही अभ्यास विषयकक्षेत केला जातो. यावरून लोकसंख्याशास्त्राची अभ्यासकक्षा लक्षात येते. या विषयाच्या कक्षेतील उत्पन्न व उत्पन्नाशी निगडीत रोजगार, उत्पादन, उत्पादकता यांसारख्या अनेक चलांचा अभ्यासही अर्थशास्त्राच्या अभ्यासकक्षेत येतो. आर्थिक वृद्धीचा वेग वाढविण्यात अडथळा ठरणाऱ्या उपासमार, निकृष्ट राहनीमान, दारिद्र्य, बेकारी, उत्पन्न, विषमता, प्रदूषण इ. अशा अनेक समस्या आहेत की ज्यांचा अर्थिक चलांशी प्रत्यक्षरित्या संबंध येतो. त्यामुळे या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने व समस्यांचे ज्ञान होण्याच्या दृष्टीने अर्थतज्ज्ञांना लोकसंख्येचा अभ्यास हा सहाय्यभूत ठरतो.

व्ही. सी. सिन्हा व इ. झकेरिया (१९८४) यांच्या मते, लोकसंख्याविषयक योग्य अध्ययनाशिवाय तयार केलेला नियोजन आराखडा हा पत्त्यांच्या कमकुवत घराप्रमाणे कोसळू शकतो. त्यामुळे एकूणच अर्थतज्ज्ञ व नियोजनकार यांच्या दृष्टीने लोकसंख्या अध्ययन ही महत्त्वाची बाब ठरते. म्हणूनच आज लोकसंख्या शास्त्र ही अर्थशास्त्राचीच एक शाखा मानली जाऊ लागली †ÖÆ.

1.3.5 लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशातील उपलब्ध नैसर्गिक साधनसामग्री आणि तेथील लोकसंख्या व तिचे स्वरूप यावर अवलंबून असतो. त्यामुळे लोकसंख्या व आर्थिक विकास यातील संबंधाबाबत नेहमीच चर्चा होत आली आहे. डॉसन आणि टिफिन (१९९८) यांच्या मतानुसार खरोखरच आर्थिक विकासावरील बहुतेक पाठ्यपुस्तकांमध्ये लोकसंख्या आणि विकास यावर अभ्यासाची एक पोटशाखा आढळते. सर्वसाधारणपणे लोकसंख्या व आर्थिक विकास यांमधील संबंधाबाबत दोन दृष्टिकोन आढळतात. एक सकारात्मक दृष्टिकोन व दुसरा म्हणजे नकारात्मक दृष्टिकोन होय.

1. सकारात्मक दृष्टिकोन

सकारात्मक दृष्टिकोन असणाऱ्या विचारवंतांच्या मते, लोकसंख्या वृद्धी ही आर्थिक विकासास प्रेरक असते. युनो (१९६२) ने देखील लोकसंख्या ही आर्थिक विकास व वृद्धची निर्देशक असल्याचे ठामपणे सांगितले आहे. वर्तमानातील औद्योगिक राष्ट्रांच्या औद्योगिक विकासावरून डॉ. सायमन कुझनेट यांनी असा विचार मांडला आहे की, औद्योगिक विकास हा लोकसंख्येतील वृद्धी व लोकसंख्येच्या घनतेतील वाढीचा परिणाम होय. यावरून औद्योगिक विकासातील लोकसंख्या या घटकांचे महत्त्व लक्षात येते. सकारात्मक दृष्टिकोन असणाऱ्या बऱ्याच तज्ज्ञांच्या मते, "आर्थिक विकासातील वाढीबरोबर औद्योगिकरणामुळे शहरीकरणाचे प्रमाण वाढत असून स्त्रियांची घराबाहेरील आर्थिक कार्यातील भूमिका विस्तारली जात आहे व ज्याचा परिणाम म्हणून जननदर कमी होत असून लोकसंख्यावाढ मंद गतीने होत आहे."

कोलीन क्लार्क व एव्हरेस्ट हेगेन या प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञांच्या मते, "मोठी व वाढती लोकसंख्या ही विकसनशील देशासाठी नेहमीच लाभदायक असते." तर गन्नार मिर्डाल यांच्या मते, "विकसनशील भांडवलशाही व्यवस्थेमध्ये वाढती लोकसंख्या ही विकासाची प्रारंभीक अट होय." खरोखरच विकसनशील देशामध्ये वाढती लोकसंख्या ही एका बाजूने मोठ्या प्रमाणात श्रमपुरवठा उपलब्ध करून देते, तर दुसऱ्या बाजूने उपभोग्य वस्तूंसाठी मोठी बाजारपेठ उपलबध करून देते. प्रो. ज्युलियन एल. सायमन यांच्या मते, "प्रगतिशील लोकसंख्येमुळे दीर्घकाळात स्थिर लोकसंख्येच्या तुलनेत आर्थिक विकासासाठीच्या अधिक संधी उपलब्ध होतात."

'इकॉनॉमिक्स ऑफ पॉप्युलेशन' या ग्रंथात लोकसंख्या व आर्थिक विकासाबाबत प्रतिक्रिया व्यक्त करताना शूल्झ असा युक्तिवाद करतात की, लोकांची संख्या ही खरी समस्या नसून लोकांची गुणवत्ता ही खरी समस्या आहे. यापुढे जाऊन ते असे म्हणतात की, लोकसंख्येची शैक्षणिकदृष्ट्या उच्च गुणवत्ता ही नवीन तंत्रज्ञान विकसित करून जगातील संसाधनांमध्ये वाढ घडवून आणते. शूल्झ यांच्याच विचारांशी सहमत असलेले सायमन ज्युलियन हे पुढे असे मत मांडतात की,

लोकांमधील कौशल्य, धैर्य, चिकाटी व आशावादीपणा जो त्यांच्या संकल्प व कल्पनांद्वारे त्यांना निपुण बनवून स्वतःला लाभ मिळवून देऊ शकतो. अंतिमतः या सर्वांचा लाभ आपणा सर्वांनाही होऊ शकतो. म्हणून असे लोकच खऱ्या अर्थाने देशाची मूलभूत संसाधने होत.

याच विचारांना समर्थन देणारे विचार डॉ. वसंत पेठे (२००३) आपल्या प्रतिमानात असे मत मांडतात की, "मला लोकसंख्या प्रश्नातील संख्या या बाजूपेक्षा दुसऱ्या व अत्यंत मौलिक पैलूचे म्हणजे लोकांच्या गुणात्मकतेचे महत्त्व प्रकार्षाने भावले. आज भारतात १०० कोटींच्या वर लोक आहेत. याने घाबरून जाण्याचे काही कारण नाही. एवढे मनुष्यबळ ही भारतातील सुप्त स्वरूपातील अत्यंत मौल्यवान अशी साधनसामग्री आहे. लोकसंख्या आपत्ती नाही तर संपत्ती आहे. संकट नाही तर आव्हान आहे आणि सुबत्तेची अपूर्व संधी आहे."

लोकसंख्या व आर्थिक विकास यातील संबंधाबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन असणाऱ्या तज्ज्ञांचे विचार लक्षात घेता असे म्हणता येईल की, मनुष्यबळाअभावी देशातील नैसर्गिक आणि भौतिक साधने मुबलक असूनही देशास आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यात अपयश येते. मात्र या साधनसामुग्रीस पुरेशा प्रमाणात लोकसंख्येचे पाठबळ व लोकसंख्येची गुणवत्ता यांची जोड मिळाली तर विकासाचा मार्ग सोपा होतो.

2. नकारात्मक दृष्टिकोन

"एक हाती, एक कटी, एक पाठी, एक पोटी, लेकुरे उदंड जाहजी, तो ती लक्ष्मी निघोन गेली, बापडी भिकेसी लागली, अन्न खाया मिळेना"

संत रामदासांचा वरील श्लोक हा १६०० ते १७०० या काळातील आहे. हा श्लोक लोकसंख्या वाढल्यानंतर त्याचा कुटुंबावर, पर्यायाने समाज व देशावर कसा अनिष्ट परिणाम होतो याबाबतचे समर्पक विचार सांगतो. भारतासारख्या विकसनशील देशाच्या बाबतीत लोकसंख्यावाढ ही आर्थिक विकासातील अनेक अडथळ्यांपैकी एक अडथळा ठरत असल्याचे दिसते. लोकसंख्याविषयक

अभ्यासाच्या इतिहासात आजपर्यंत लोकसंख्यावाढ विरोधी विचारांच्या चळवळींना अनेक वेळा चालना मिळत आलेली आहे.

अर्थतज्ज्ञ व लोकसंख्याशास्त्रज्ञ यांच्यात एकमत आहे की, जर विकसनशील देशाला नवीन लोकसंख्येस आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा करण्यासाठी बरीचशी साधनसामग्री वापरावी लागली तर उत्पादक लोकसंख्येच्या अनिष्ट परिणाम विकास प्रक्रियेतील ज्या आर्थिक चलावर पडतो, त्यातील बचत व गुंतवणूक ही महत्त्वपूर्ण आर्थिक चले आहेत. वाढत्या लोकसंख्येमुळे बचत हा गुंतवणूक या आर्थिक चलांवर पिरणाम होऊन विकासाची गती मंदावते. जॉर्ज सी. झईदान यांनी विकसनशील देशाच्या संदर्भात केलेल्या अभ्यासावरून असे आढळून आले आहे की, विकसनशील देशामधील दहा टक्क्यांपेक्षा अधिक गुंतवणूक ही दरडोई उत्पन्नाची पातळी कायम राखण्यासाठीच खर्च होते. तर विकसित देशाच्या बाबतीत हे प्रमाण पाच टक्क्यांपेक्षा कमी असते.

नॅन्सी बर्डसॉल (१९८४) हे आपल्या 'पॉप्युलेशन ग्रोथ' या अभ्यासात विशेषतः अल्पविकसित देशांच्या (LDCs) बाबतीत वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे विकासविषयक समस्या व प्रश्न निर्माण होण्यासाठी प्रमुख तीन कारणे सांगतात.

1. चालू उपभोग व भविष्यातील उच्च उपभोग यामधील निवडीबाबतची अडचण.
2. कृषी क्षेत्राचे प्राबल्य व कृषी कार्यातून आधुनिक क्षेत्राकडे लोकांना वळविण्यात येणाऱ्या अडचणी.
3. आर्थिक व सामाजिक बदलासाठी आवश्यक असणाऱ्या तडजोडी करण्यामध्ये येणारी अडचण.

यामुळे अल्पविकसित देशांमध्ये वेगाने होणारी लोकसंख्यावाढ ही एक प्रकारे विकासमार्गातील अडथळा ठरते. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येचे विकासावर होणारे अनिष्ट परिणाम अनेक अभ्यासांमधून समोर आलेले आहेत.

लोकसंख्या व आर्थिक विकास याबाबत नकारात्मक दृष्टिकोन बाळगणाऱ्या तज्ज्ञांनी केलेल्या तपशीलवार चर्चेनुसार लोकसंख्यावृद्धीचा बचत व गुंतवणूक यावर ऋणात्मक परिणाम घडून येतो असे लक्षात आलेले आहे. कारण लोकसंख्येचा दबाव हा बचत व गुंतवणूक प्रवृत्तीमध्ये घट घडवून आणतो. ज्याचा परिणाम म्हणून दरडोई उत्पन्न व आर्थिक विकास यामध्ये घट घडून येते आणि म्हणूनच भारतासारख्या बऱ्याच देशांना लोकसंख्यावृद्धीच्या आर्थिक विकासावरील नकारात्मक परिणामांना सामोरे जावे लागत आहे. खरोखर, भारतासारख्या देशात लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत राहिल्यास जीवनावश्यक वस्तूंच्या उत्पादनासाठी मोठ्या प्रमाणावर साधनसामग्री खर्च करावी लागेल. ज्यामुळे लोकसंख्येची गुणात्मकता वाढविणाऱ्या शिक्षण, आरोग्य या मूलभूत सुविधांबरोबरच रस्ते, वीज अशा महत्त्वाच्या मूलभूत सुविधांवर होणारी भांडवली गुंतवणूक कमी होईल. ज्याचा परिणाम म्हणून लोकसंख्येची गुणवत्ता व पर्यायाने उत्पादनक्षमता कमी होऊन आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेवर त्याचा विपरीत परिणाम घडून येऊ शकेल.

लोकसंख्या व आर्थिक विकास याबाबतच्या दोन्ही दृष्टिकोनांचा विचार केल्यास आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने लोकसंख्येचे महत्त्व लक्षात येते. जोपर्यंत लोकसंख्येचा आकार हा देशातील आर्थिक संसाधनांशी योग्य रितीने समायोजित होत नाही तोपर्यंत जरी उत्पादकतेत होणारी वाढ व औद्योगिककरणाच्या दिशेने होणारी प्रगती जास्त असली तरी त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांच्या राहणीमानाचा स्तर एका समाधानकारक पातळीपर्यंत पोहचू शकत नाही किंवा पोचविला जाऊ शकत नाही. दोन्ही दृष्टिकोन विचारात घेता, विशिष्ट पातळीपर्यंत होणारी लोकसंख्यावाढ आर्थिक विकासास पोषक तर त्यानंतर होणारी लोकसंख्यावाढ आर्थिक विकासास मारक ठरू शकते, असे लक्षात येते. दोन्ही दृष्टिकोनांचा विचार करता, एक बाब दोन्ही दृष्टिकोनांतून सारखीच दिसते, ती बाब म्हणजे आर्थिक विकासप्रक्रियेत लोकसंख्या या घटकास असलेले महत्त्वाचे स्थान ही होय.

१९९० मध्ये जन्मास आलेलया 'मानव विकास निर्देशांक' या विकासाच्या निर्देशांकामुळे

अलीकडील काळात लोकसंख्येच्या गुणवत्तेचा अभ्यास अधिकच महत्त्वपूर्ण बनला आहे. विकासाच्या मोजमापासाठी मानवी विकास या संकल्पनेस महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. कारण मानवी विकास निर्देशांकाच्या मदतीने देशातील आर्थिक प्रगती व सामाजिक प्रगती एकत्रितपणे मोजणे शक्य झाले आहे.

भारतासारख्या सातत्याने लोकसंख्यावाढ होत असलेल्या देशात उपासमार, दारिद्र्य,निकृष्ट राहणीमान, बेकारी इ. समस्या विकास प्रक्रियेतील महत्त्वाच्या अशा मानवी भांडवलाची गुणवत्ता खालावीत आहेत. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत भौतिक भांडवलाबरोबरच मानवी भांडवलाची गुणवत्ता सुधारणे महत्त्वाचे ठरते. त्यामुळे लोकसंख्येकडे केवळ समस्या म्हणून न पाहता या मानवी भांडवलाची गुणवत्ता वाढविण्याच्या अर्थतज्ज्ञ, धोरणकर्ते व नियोजनकर्ते यांना योग्य पावले उचलता यावीत म्हणून लोकसंख्येच्या विविध अंगांचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. आज लोकसंख्येच्या विविध अंगांवर प्रकाश टाकणारा एक माहितीचा संच व त्या माहितीचे विश्लेषण करणारे शास्त्र म्हणून लोकसंख्याशास्त्राकडे पाहणे आवश्यक ठरते. ज्याचा एक भाग म्हणून लोकसंख्येच्या विविध अंगांवर प्रकाश टाकणाऱ्या लोकसंख्येचा अर्थशास्त्रीय दृष्टीने केलेला अभ्यासही महत्त्वाचा ठरतो.

1.3.6 भारताची लोकसंख्या

भारत हा एखाद्या खंडासारखा विशाल देश असून या देशाचे क्षेत्रफळ ३२.८७ कोटी हेक्टर आहे. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने भारताचा जगात सातवा क्रमांक लागतो. भारतीय भूमीची सीमा १५,१६८ कि.मी. लांब असून, समुद्रकिनारा ५६८९ कि.मी. लांब आहे. भारताची उत्तर-दक्षिण लांबी ३२१९ कि.मी. असून पूर्व-पश्चिम लांबी २९७७ कि.मी. आहे. भारतावर निसर्गाचा पूर्ण वरदहस्त असून शेतजमीन, हवामान, खनिज संपत्ती, जंगले इत्यादी बाबतीत भारताइतकी विविधता इतर कोणत्याही देशात क्वचितच आढळते. कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास त्या देशात उपलब्ध असलेली

नैसर्गिक संपत्ती आणि तेथील लोकसंख्या व तिचे स्वरुप यावर अवलंबून असते. भारताच्या लोकसंख्येसंबंधी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे भारत हा जगातील एक अतिजनसंख्येचा देश असून भारताची लोकसंख्या जागतिक लोकसंख्येच्या शेकडा १६ आहे.

भारतीय संघराज्यात २८ घटकराज्ये व ८ केंद्रशासीत प्रदेश आहेत. त्यापैकीच महाराष्ट्र हे एक घटकराज्य आहे. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. महाराष्ट्रात ३६ जिल्हे असून २०११च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९३७५२२४७ व भारताची १०२७०१५२४७ असून २०११ मध्ये महाराष्ट्राची लोकसंख्या ११२३७४३३३ व भारताची १२१०१९३४२२ एवढी आहे. महाराष्ट्राचे सांस्क्रतिक व ऐतिहासिकदृष्ट्या ५ प्रादेशिक विभाग पडतात. १. बृहन्मुंबई, २. पश्चिम महाराष्ट्र, ३. मराठवाडा, ४. कोकण, ५. विदर्भ तर प्रशासकीय सोयीसाठी या विभागांची ६ महसुली विभागात विभागणी करण्यात आलेली आहे. त्यात १. कोकण विभाग, २. नाशिक विभाग, ३. पुणे विभाग, ४. मराठवाडा विभाग, ५. विदर्भ विभाग आणि ६. नागपूर विभाग.

प्रस्तुत संशोधनासाठी आपल्याला मराठवाडा विभागचा अभ्यास करावा लागेल. मराठवाड्यात एकूण ८ जिल्ह्यांचा समावेश आहे. त्यात औरंगाबाद, जालना, परभणी, लातूर, नांदेड, बीड, उस्मानाबाद, हिंगोली या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. १९९१ मध्ये मराठवाड्याचे एकूण लोकसंख्या १२८००६५३ (१६.२२) होती तर २०११ मध्ये १८७३१७८२ एवढी झाली. प्रस्तुत संशोधनामध्ये मराठवाड्यातील नांदेड व व परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्याविषयक वैशिष्ट्यांचा तुलनात्मक तालुकानिहाय अभ्यास करण्यात येणार आहे.

तक्ता क्र. १

भारत, महाराष्ट्र व मराठवाड्याच्या लोकसंख्येचा आकार व स्त्री-पुरुष प्रमाण

(आकडे कोटीत)

†. क्र.	विभाग	एकूण लोकसंख्या			स्त्री-पुरुष प्रमाण		
		1991	2001	2011	1991	2001	2011
01.	³ÖÖ¸ŸÖ	846427039 (84.63)	1027015247 (102.70)	1210193422 (121.02)	927	933	940
02.	´ÖÆÖ¸ÖÂ™	77937187 (7.89)	93752247 (9.68)	112374333 (11.75)	934	922	927
03.	´Ö¸ÖšÖ¾ÖÖ›Ö	12800653	15589223	18731872	942	939	932

ÄÖÖŸÖ : *१. काचोळे दा. धो. (२००१), लोकसंख्याशास्त्र, पृ. ५०५, ५०९*
2. Provisional Population Totals : India Census 2011
4. http://www.citypopulation.de/php/india.mahar-php

तक्ता क्र. १ मध्ये भारताची लोकसंख्या १९९१ मध्ये ८४.६३ कोटी होती. २००१ मध्ये १०२.७० कोटी व २०११ मध्ये १२१ कोटी वर गेलेली दिसते. त्याचप्रमाणे दर हजार पुरुषांमागील स्त्री प्रमाण १९९१ मध्ये ९२७, २००१ मध्ये ९३३ व २०११ मध्ये ९४० असे वाढताना दिसते. महाराष्ट्राची भारताशी तुलना करता एकूण लोकसंख्या ७.८९ कोटी असून स्त्री प्रमाण १९९१ मध्ये ९३४ एवढे होते. पण २००१ मध्ये यात घट होवून ते ९२२ पर्यंत आले. २०११ मध्ये स्त्रियांच्या प्रमाणात वाढ होवून हे प्रमाण ९२९ एवढे वाढलेले दिसते. मराठवाड्याची लोकसंख्या १९९१ मध्ये १२८००६५३ होती, २००१ मध्ये १५५८९२२३ तर २०११ मध्ये १८७३१७८२ होती. स्त्री प्रमाण सुद्धा १९९१ मध्ये ९४२ होते, २००१ मध्ये ९३९ व २०११ मध्ये ९३२ असे घटताना दिसते.

†) नांदेड व परभणी जिल्ह्यांतील लोकसंख्येचा अभ्यास

प्रस्तुत परिच्छेदात नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा अभ्यास सादर करण्यात †Ö»ÖÖ †ÖÆê.

नांदेड जिल्हा

महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये फार मोठी प्राचीन परंपरा लाभलेला नांदेड जिल्हा आहे. शालीवाहन काळात भारतातल्या मोठ्या बाजारपेठांपैकी एक नांदेडची बाजारपेठ होती. नंतर बहामनी राज्याची उडालेली शकले, निजामशाहीची आरेरावी, मराठेशाहीचा उदय व अस्त व भारताला मिळालेले स्वातंत्र्य व सर्वात शेवटचा मराठवाडा मुक्तिसंग्राम या सर्व घटनांत नांदेड जिल्ह्यातील शूर वीर आघाडीवर होते. श्री गुरुगोविंदसिंगांनी आपल्या पदस्पर्शाने पावन झालेला नांदेड हा ×•Ö»ÆêÖ †ÖÆê.

महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागाच्या अंतर्गत येणारा नांदेड हा जिल्हा महाराष्ट्राच्या नकाशात साधारणतः अग्नेय दिशेला येतो. नांदेड जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ १०५२८ चौ.कि.मी. इतके असून ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या ३.४२% एवढे आहे. नांदेड जिल्ह्यात एकूण १६ तालुक्यांचा समावेश होतो. त्यात नांदेड, किनवट, हदगाव, भोकर, कंधार, बिलोली, मुखेड, देगलूर, लोहा, मुदखेड, हिमायतनगर, माहूर, धर्माबाद, उमरी, नायगार (खैरगाव) व अर्धापूर या तालुक्यांचा समावेश होतो.

२००१-११ च्या जनगणनेनुसार १६.७०% असा लोकसंख्यावाढीचा दर असून २०११च्या जनगणनेनुसार नांदेड जिल्ह्याच्या क्षेत्रफळाशी (१०२५८ चौ.कि.मी.) तुलना करता लोकसंख्येची घनता ३१९ व्यक्ती प्रती चौ.कि.मी. आहे. २००१च्या जनगणनेनुसार हे प्रमाण २७३ प्रति व्यक्ती चौ.कि.मी. होते. तर १९९१ मध्ये २२१ प्रती चौ.कि.मी. होती. साक्षरता प्रमाण पाहता २०११ च्या जनगणनेत ७६.९४% लोक साक्षर आढळले असून २००१ च्या जनगणनेत ६७.६६% लोक

साक्षर होत. २०११च्या जनगणनेनुसार नांदेड जिल्ह्यातील स्त्रियांचे प्रमाण हजार पुरुषांमागे ९३७ स्त्री असे असून २००१ च्या जनगणनेनुसार हेच प्रमाण ९४२ स्त्रिया एवढे होते.

परभणी जिल्हा

१ मे १९६२ साली महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होऊन परभणी हा महाराष्ट्र राज्याचा घटक जिल्हा बनला. प्राचीन काळी प्रभावती यानावाने ओळखले जायचे. परभणी जिल्हा म्हाराष्ट्र राज्याच्या अग्नेय दिशेला येतो. १ मे १९९९ या दिवशी परभणी जिल्ह्याचे विभाजन होऊन परभणी व हिंगोली असे दोन जिल्हे अस्तित्वात आले. परभणी हे जिल्ह्याचे मुख्यालय असून त्यात ९ तालुक्यांचा समावेश होतो. परभणी, जिंतूर, सेलू, पाथरी, गंगाखेड, पालम, पूर्णा, सोनपेठ व मानवत या तालुक्यांचा समावेश होतो.

२०११च्या जनगणनेनुसार परभणी जिल्ह्याची लोकसंख्या १८३५९८२ असून त्यात ९४३१८५ पुरुष व ८८७७९७ स्त्रिया आहेत. २००१ च्या जनगणनेनुसार जिल्ळयाची लोकसंख्या १५२७७१५ होती, त्यात ७०८०१९१ पुरुष व ७४७५२४ स्त्रियांचा समावेश होतो. महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या १.६३% लोकसंख्या परभणी जिल्ह्यात आहे. परभणी जिल्ह्याच्या एकूण ६२१४ चौ.कि.मी. क्षेत्रफळाशी एकूण लोकसंख्येची १८३५९८२ तुलना करता लोकसंख्येची घनता २९५ व्यक्ती प्रती चौ.कि.मी. असून २००१च्या जनगणनेत ही घनता २४६ व्यक्ती प्रती चौ.कि.मी. ÆÖüŸÖß.

२०११च्या जनगणनेनुसार परभणी जिल्ह्याचे साक्षरता सरासरी ७५.२२% असून त्यात ८५.६६% पुरुष साक्षर प्रमाण व ६४.२७ स्त्रियांचे साक्षर प्रमाण आहे. २००१च्या जनगणनेनुसार हेच प्रमाण एकूण लोकसंख्येपैकी ११९१६१० व्यक्ती, ज्यामध्ये ६९४७८७ पुरुष तर ४९६७३२ स्त्री साक्षर होत्या.

स्त्री-पुरुषाचे प्रमाण पहता परभणी जिल्ह्यात दर हजार पुरुषांमागे ९४० स्त्रिया असून हे प्रमाण भारताच्या प्रमाणाइतकेच आहे. बालक स्त्री-पुरुष बघता दर हजार पुरुष बालकांमध्ये ९२३ स्त्री बालक असे प्रमाण आहे. २०११च्या जनगणनेनुसार ० ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांना एकूण संख्या २५१८५१ असून त्यात १३४९७१ पुरुष बालक व ११६८८० स्त्री बालक आहेत. जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या मानाने हे प्रमाण १३.७५% होते. याच प्रमाणात २००१ साली एकूण बालके २५२४५३ पाहता १६.५२% होते. या प्रमाणात २.८०% घट झालेली आहे. २०११च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील शहरी लोकसंख्या ५६९८७० म्हणजे ३१.०४% असून दर हजार पुरुषामागील स्त्रियांचे प्रमाण ९४६ असे येते. ० ते ६ वर्षे वयोगटातील शहरी भागातील संख्या ७५७२४ असून शहरी भागाची सरासरी साक्षरता दर ८२.५०% असून पुरुष साक्षर ८९.३९% स्त्री साक्षर ७५.३०% आहे. म्हणजे एकूण ४०७६९५ एकूण साक्षर आहेत. २०११च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण लोकसंख्या १२६६११२ (६८.९६%) असून स्त्री-पुरुष प्रमाण हे ९३८ एवढे आहे. ग्रामीण भागातील साक्षरता प्रमाण ७१.९२% असून त्यात ८३.९४% पुरुष साक्षर व ५९.२५% स्त्रिया साक्षर आहेत.

२) नांदेड व परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येची तुलना

नांदेड व परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येचा विचार करता पुढीलप्रमाणे वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

तक्ता क्र. २

नांदेड व परभणी जिल्ह्याची दशवार्षिक वृद्धीदर, स्त्री-पुरुष प्रमाण व लोकसंख्येची घनता

(1991-2011)

(आकडे लाखात)

†. क्र.	x•Ö»ÆÖ	1991			2001			2011		
		एकूण	Ã¡Öß-¯Öã¹ýÂÖ	घनता	एकूण	Ã¡Öß-¯Öã¹ýÂÖ	घनता	एकूण	Ã¡Öß-¯Öã¹ýÂÖ	घनता
01.	नांदेड	2330374	945	221	2868158	943	272	3361292	937	319
02.	परभणी	1293104	954	192	1491109	957	229	1836086	940	295
03.	´ÖÆÖ¸üÖ™Òü	78937187	934	257	96752247	922	314	11237433	929	

ÄÖÖŸÖ : 1. *काचोळे दा. धो. (२००१), लोकसंख्याशास्त्र, पृ. ५०५, ५०९*
2. *Provisional Population Totals : India Census 2011*
3. *http://www.citypopulation.de/php/india.mahar-php*

तक्ता क्र. २ मध्ये महाराष्ट्राची १९९१ मध्ये एकूण लोकसंख्या ७८९३७१८७ होती ती २०११ मध्ये ११२३१७३३३ एवढी वाढ झालेली दिसते. नांदेड व परभणी जिल्ह्यांची तुलना करता एकूण लोकसंख्येचे प्रमाण परभणी पेक्षा नांदेडचे जास्त आहे. परभणीची १९९१ मधील लोकसंख्या १२९३१०४ एवढी होती तर नांदेडची २३३०३७४ एवढी होती. २००१ मध्ये अनुक्रमे परभणी १४१९१०९ व नांदेड २८६८१५८ होते तर २०११ मध्ये परभणी १८३६०८६ व नांदेड ३३६१२९२ एवढे जास्त प्रमाण होते.

दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची महाराष्ट्राची संख्या १९९१ मध्ये ९३४ होती. २००१ मध्ये ९२२ व २०११ मध्ये २२९ अशी घटताना दिसते. हेच प्रमाण नांदेड जिल्ह्याचे १९९१, २००१ व २०११ चे प्रमाण ९४५, ९४३ व ९३७ म्हणजे घटते दिसते आहे. परभणीचा विचार करताही हे प्रमाण अनुक्रमे ९५४, ९५७, ९४० एवढे आहे. नांदेड व परभणी जिल्ह्यांची तुलना करता परभणी

जिल्ह्याचे दर हजार पुरुषामागे स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे.

महाराष्ट्राची १९९१ मध्ये प्र.चौ.कि.मी. मध्ये राहणाऱ्या लोकसंख्येची घनता २५७ होती. २००१ मध्ये ३१४ एवढी वाढ गेल्याची दिसते. नांदेड व परभणी जिल्ह्याचा विचार करता परभणी जिल्ह्यापेक्षा नांदेड जिल्ह्याची लोकसंख्येची घनता जास्त आहे.

1.3.7 अध्ययन विषयाची निवड

भारतासारख्या विकसनशील देशात विकास प्रक्रियेत महत्त्वाचे स्थान असणाऱ्या लोकसंख्येकडे केवळ समस्या म्हणून न पाहता लोकसंख्येच्या विविध पैलूंचा आर्थिक विकासासाठी कसा उपयोग करून घेता येईल या दृष्टीने केले जाणारे अभ्यास विषयक प्रयत्न महत्त्वाचे ठरतात. या दृष्टीने होणारे लोकसंख्येचे अध्ययन नियोजनकार व धोरणकर्त्यांना अधिक उपयुक्त ठरते. कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशातील लोकसंख्येच्या गुणात्मक व संख्यात्मक या दोन्ही आकारमानावर अवलंबून असतो. मराठवाड्यातील आर्थिक विकासात भूमिका निभावणाऱ्या लोकसंख्येची संख्यात्मक व गुणात्मक वाढ दर्शविणाऱ्या लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्याचे अद्याप सविस्तर अध्ययन झालेले नाही. मराठवाड्यातील आठ जिल्ह्यांची तुलना करता नांदेड व परभणी या जिल्ह्यांचा म्हणावा तेवढा विकास झालेला नाही. आजही हे जिल्हे मागास म्हणून ओळखले जातात. कारण की, साक्षरता प्रमाण, व्यावसायिक रचना, स्त्री-पुरुष गुणोत्तर, कार्यकारी लोकसंख्येचे प्रमाण, अवलंबता गुणोत्तर, मानव विकास, इत्यादींचा विचार करणे आजच्या परिस्थितीत महत्त्वाचे ठरते. म्हणून नांदेड व परभणी जिल्ह्यांच्या आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका निभावणाऱ्या लोकसंख्येचे संख्यात्मक व गुणात्मक मूल्यमापन करणे गरजेचे वाटले. त्यामुळे नांदेड व परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्याविषयक वैशिष्ट्यांचा तुलनात्मक अभ्यास (१९९१-२०११) हा अध्ययन विषय निवडला †ÖÆê.

1.3.8 अध्ययन विषयाचे महत्त्व

१९५१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ३६.१ कोटी होती. सध्या शंभर कोटीच्या वर पोहचलेली असून या वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशातील साधनसामग्रीवर ताण येत आहे. राहणीमानाचा दर्जा खालावलेला आहे. तेव्हा देशातील लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवून देशातील साधनसामग्रीचा योग्य वापर झाला पाहिजे यासाठी लोकसंख्यावाढ कमी करण्यासाठी लोकांमध्ये जाग्रती करण्यासाठी लोकसंख्येचा अभ्यास स्थानिक पातळीवर झाला पाहिजे. त्यासाठी स्थानिक पातळीवरील अभ्यास करुन कशाप्रकारे लोकसंख्या नियंत्रण करता येईल त्यासाठी कोणत्या उपाययोजना सुचवता येतील, यासाठी लोकसंख्येचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

लोकसंख्येच्या अभ्यासामुळे नियोजनकरांना राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न, बचत, गुंतवणूक याकरिता मदत होईल. पर्यावरणाचा असमतोल होण्यास लोकसंख्या हा घटक कारणीभूत ठरत आहे. त्यामुळे सुद्धा लोकसंख्येचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. जिल्ह्याच्या किंवा विभागाच्या लोकसंख्याविषयक अभ्यासामुळे त्या भागातील लोकसंख्येची रचना, वाढ, ग्रामीण-नागरी प्रमाण, स्त्री-पुरुष प्रमाण, वयोगट, व्यवसायाची विभागणी, साक्षरतेचे प्रमाण, अनुसूचित जाती-जमातींचे प्रमाण, दारिद्र्य, बेकारी इत्यादी समजण्यास मदत होते.

1.3.9 संशोधनाची उद्दिष्टे

1. नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या बाबतीत वाढ किंवा घट प्रवृत्तीचा मागोवा घेणे.
2. नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या रचनेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
3. दोन्ही जिल्ह्यातील लोकसंख्येचे आकारमान, लोकसंख्येची घनता, जन्मदर, मृत्यूदरइत्यादींचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
4. लोकसंख्येतील वाढ किंवा घट, बालमृत्यूचे प्रमाण, नागरीकरण, स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील

विषमता या बाबींच्या कारणाचा मागोवा घेणे.

5. नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

1.3.10 गृहितके

1. नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढीस अनेक घटक कारणीभूत आहेत.
2. नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील विषमता वाढत †ÖÆê.
3. नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येमुळे तेथील सुविधांवर ताण पडत आहे.
4. नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्येची घनता वाढत आहे.
5. बालमृत्यूच्या (स्त्री बालमृत्यू) प्रमाणात वाढ होत आहे.

1.3.11 अभ्यासाचा कालावधी

महाराष्ट्रातील मराठवाडा या विभागातील नांदेड व परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्याविषयक प्रमुख वैशिष्ट्यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी १९९१ ते २०११ या कालावधीचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. ज्यामध्ये १९९१, २००१ व २०११ या तीन जनगणनांचा कालखंडांचा समावेश ÆêÖŸÖÖ.

1.3.12 संशोधन पद्धती

सदरील संशोधनात नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यांची निवड करण्यात आली आहे. संशोधन कार्यासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

विविध संदर्भ ग्रंथ, भारतीय जनगणना अहवाल, मासिके, पाक्षिके, जिल्हा सांख्यिकीय कार्यालय तालुकावार निवडक निर्देशांक, दैनंदिनी, वृत्तपत्रे, शोधनिबंध, विविध आयोगांची प्रकाशित

माहिती, प्रकाशित व अप्रकाशित लेख, नांदेड व परभणी जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, नमुना सर्वेक्षण अहवाल, राज्य व जिल्हा पातळीवर प्रकाशित होणारे शासकीय प्रकाशने, लोकसंख्येसंबंधीत वेबसाईटस्, मानवविकास अहवाल, शासनाने प्रकाशित केलेल्या सीडीज, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, भूगोल विषयाशी संदर्भ ग्रंथ, मासिके इत्यादी.

1.3.13 अभ्यासाच्या मर्यादा

प्रस्तुत अभ्यासाच्या काही मर्यादा पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. प्रस्तुत अभ्यासासाठी १९९१ ते २०११ हा कालावधी निवडलेला आहे. या कालावधीत नांदेड व परभणी जिल्ह्याचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.
2. नांदेड जिल्ह्यातील १६ तालुक्यांचा समावेश राहील. किनवट, हदगाव, भोकर, कंधार, बिलोली, मुखेड, देगलूर, लोहा, मुदखेड, हिमायतनगर, माहूर, धर्माबाद, उमरी, नायगाव (खैरगाव) व अर्धापूर या तालुक्यांचा समावेश आहे.
3. परभणी जिल्ह्याच्या अभ्यासासाठी ९ तालुक्यांचा समावेश होईल. त्यात परभणी, जिंतूर, सेलू, पाथरी, गंगाखेड, पालम, पूर्णा, सोनपेठ व मानवत या तालुक्यांचा समावेश आहे.

1.3.14 संशोधनाची साधने

प्रस्तुत संशोधनासाठी सरासरी वार्षिक लोकसंख्या वृद्धीदर, प्रमाण विचलन, विचलन गुणक, संयुक्त लोकसंख्या वृद्धीदर, दशवार्षिक वाढ व घट इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. तक्ते व आकृत्यांच्या विश्लेषणासाठी वर्गीकरण व सारणीयन, आलेखांचा वापर करण्यात आलेला आहे. दशवार्षिक वृद्धीदर काढण्यासाठी पुढील सूत्राचा वापर करण्यात आला †ÖÆê. ÃÖ¡Ö -

$$\text{दशवार्षिक वृद्धीदर} = \frac{P_1 - P_0}{P_0} \times 100$$

P_1 - “ÖÖ»Ö ¾ÖÂÖ

P_0 - ´ÖÔ¡Ö ¾ÖÂÖ

तसेच जिल्हा व तालुक्यांच्या लोकसंख्येची टक्केवारी काढण्यासाठी पुढील सूत्राचा वापर करण्यात आला. सूत्र -

$$\text{तालुक्याची लोकसंख्या} = \frac{\text{तालुक्याची एकूण लोकसंख्या}}{\text{जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या}} \times 100$$

1.3.15 प्रकरणांची रचना

या संशोधनासाठी पुढीलप्रमाणे प्रकरणांची रचना करण्यात आली आहे.

1. प्रस्तावना
2. दृष्टिक्षेपात नांदेड व परभणी जिल्हा
3. संशोधन साहित्याचा आढावा
4. नांदेड व परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येच्या तालुकानिहाय रचनेचा अभ्यास
5. नांदेड व परभणी जिल्ह्याच्या लोकसंख्येच्या तालुकानिहाय वैशिष्ट्यांचा तुलनात्मकअभ्यास
6. निष्कर्ष व शिफारशी

ÃÖÖ¸¡Ö¿Ö

भारतातील लोकसंख्या १९५१ मध्ये ३६.१ कोटी होती. २०११ च्या जनगणनेनुसार १२१ कोटी झाली असून नैसर्गिक साधनांवर अतिरिक्त ताण निर्माण झालेला आहे. तेव्हा लोकसंख्या वाढीस नियंत्रण ठेवून साधनसामग्रीचा योग्य उपयोग कसा करता येईल या दृष्टिकोनातून लोकसंख्यावाढीवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे.

नांदेड व परभणी जिल्ह्याचा विचार करता येथील लोकसंख्या सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वाढत

असून सदरील प्रबंधात लोकसंख्या वाढीवर कसे नियंत्रण ठेवता येईल. या विषयी उपाययोजना सुचविण्यात आलेल्याआहेत. त्याचबरोबर लोकसंख्येचा संख्यात्मक व गुणात्मक अभ्यास व्हायला पाहिजे. त्यासाठी केवळ संकुचित दृष्टिकोनातून हा विषय अभ्यासला जाणे महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी या संशोधनात दोन्ही बाजूंचा विचार केला जाणार आहे.

मराठी संदर्भ ग्रंथ सूची

1. काचोळे दा. धो. (२००१), लोकसंख्याशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, ¯ü. 91, 412.
2. रायखेलकर ए. आर. व दामाजी बी. एच. (२००३), भारतीय अर्थव्यवस्था, विद्या बुक पब्लिकेशन, औरंगाबाद, पृ. १३, ४७.
3. देशपांडे श्रीधर व देशपांडे विनायक (२००४), भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास), हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, पृ. ४९.
4. कुलकर्णी एस. एन. व श्रीवास्तव सतीश (२००१), लोकसंख्याशास्त्र आणि लोकसंख्या शिक्षण, विद्या प्रकाशन.
5. कानिटकर तारा व भेंडे आशा लोकसंख्याशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
6. भारती दिपक (२०११), लोकसंख्या अध्ययन, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
7. देशमुख रा. नि., आपला नांदेड जिल्हा, कल्पना प्रकाशन, नांदेड.
8. देशमुख रा. नि., आपला परभणी जिल्हा, कल्पना प्रकाशन, नांदेड.
9. फुमिटाका फुरुओका *'पॉप्युलेशन ग्रोथ अँड इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट : ए केस स्टडी ऑफ मलेशिया',* ,जर्नल ऑफ पॉप्युलेशन अँड सोश्‌ल स्टडीज्‌, व्हॉल्यूम.१४, नं.१, (जुलै 2005), ¯ü. 19.
10. *'ह्युमन डेव्हलपमेंट रिपोर्ट : २००५',* यू.एन.डी.पी., ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, †üŒÃü±ú›ü,(2005), ¯ü. 3.
11. मुळे संजीवनी व नागराजन आर., *'महाराष्ट्रातील धीमे लोकसांख्यिकीय संक्रमण : विकासातील प्रादेशिक विषमता व जननदर यातील सहसंबंध'*, 'समाज प्रबोधन पत्रिका', समाज प्रबोधन संस्थेचे प्रकाशन, अंक १७३, जाने-मार्च (२००६), पृ. १८.
12. *'ह्युमन डेव्हलपमेंट रिपोर्ट : २००५'*, यू.एन.डी.पी., ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, †üŒÃü±ú›ü,(2005), ¯ü. 14.
13. पेठे वसंत प्रभाकर, *'लोकसंख्या, गरीबी आणि मानवी गुणवत्तेचे इष्टतमीकरण : नव्या युगासाठी नवीन प्रतिमान' (उत्तरार्ध);* 'अर्थसंवाद', मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक, मुंबई, खंड २७, अंक-१, एप्रिल-जून (२००३), पृ.१०१-१०२.
14. सेन अमर्त्य, *'आधुनिक जगामधील उपासमार',* डॉ. राजेंद्र प्रसाद मेमोरियल लेक्चरसाठी

डॉ. सेन यांनी नवी दिल्लीत दिलेल्या भाषणावरुन बनविलेला लेख, 'योजना,' केंद्रीय माहिती व प्रसारन मंत्रालय, प्रकाशन विभाग, जानेवारी (१९९९), मुंबई, पृ.९.

15. फुमिटाका फुरुओका, *'पॉप्युलेशन ग्रोथ अँड इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट : ए केस स्टडी ऑफ मलेशिया',* जर्नल ऑफ पॉप्युलेशन अँड सोश्ल स्टडीज्, व्हॉल्यूम १४, नं.१, (जुलै 2005), ¯Ö. 49.

16. ग्युलमोटो सी.झेड. व एस.आय. राजन., *'x›ÛÃ™Œ™ »Ö¾Æ»Ö <ÛÃ™´Ö™ÃÖ †Ö±ú ±úÛ™x»Ö™á फ्रॉम इंडियाज् २००१ सेन्सस्',* इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विकली, व्हॉल्यूम ३७, न. 7 (2002), ¯Ö. 665-672.

17. फिलीप एम. हाऊसर अँड डंकन, *'द स्टडी ऑफ पॉप्युलेशन',* द युनिव्हर्सिटी ऑफ शिकागो प्रेस, शिकागो, (१९५९), पृ. २.

18. ÁÖß¾ÖÖÃŸÖ¾Ö †Ö. <ÃÖ., *'डेमॉग्राफी अँड पॉप्युलेशन स्टडीज्',* विकास पब्लिशिंग हाऊस प्रा. लि., सेकंड रिवाईज्ड् एडिशन, न्यू. दिल्ली, (१९९४), पृ. ६.

19. ¤ÃÖÖ‡ ¯Öß. ²Öß., *'ए सर्व्हे ऑफ रिसर्च इन डेमॉग्राफी',* इंडियन कौन्सिल ऑफ सोशल सायन्स रिसर्च, पॉप्युलर प्रकाशन, बॉम्बे, (१९७५), पृ. २१.

20. ›Ö. ÆÃÖ¸Ö•Ö, *'फन्डामेंटल्स ऑफ डेमॉग्राफी : पॉप्युलेशन स्टडीज् वीथ स्पेशल रेफरन्स टू इंडिया',* सुरजित पब्लिकेशन्स्, सेकंड रिवाईज्ड् एडिशन, दिल्ली, (१९८१), पृ.१०.

21. डोनाल्ड जे. बोग, *'प्रिन्सिपल्स ऑफ डेमॉग्राफी',* जॉन विली अँड सन्स्. लि., यू.एस.ए.(१९६९), पृ. १-२.

22. पिटर आर. कॉक्स्, *'डेमॉग्राफी',* युनिव्हर्सिटी प्रेस, फोर्थ एडिशन, केंब्रिज, (१९७०), पृ. १.

23. सिन्हा व्ही.सी. अँड झकेरिया इ., *'एलमेन्टस् ऑफ डेमॉग्राफी',* †»ÖÖ‡› ¯ÖÛ²»Ö¿ÖÃÖ ¯ÖÖ. लि., फर्स्ट पब्लिश्ड्, न्यू. दिल्ली, (१९८४), पृ. २३.

24. भेंडे आशा ए., कानिकटकर तारा, *'प्रिन्सिपल्स ऑफ पॉप्युलेशन स्टडीज्',* हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, फर्स्ट एडिशन, बॉम्बे, (१९७८), .पृ. ४-१०.

25. ÁÖß¾ÖÖÃŸÖ¾Ö <ÃÖ.ÃÖß., *'जनांकिकीय अध्ययन के प्रारुप',* हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, षष्टम् संस्करण, मुंबई. (१९९९), पृ. २.

26. डोनाल्ड जे. बोग, *'प्रिन्सिपल्स ऑफ डेमॉग्राफी',* जॉन विली अँड सन्स् लि., न्यूयॉर्क, यू.एस.ए. (१९६९), पृ. १९.

27. भेंडे आशा ए., कानिकटकर तारा, *'प्रिन्सिपल्स् ऑफ पॉप्युलेशन स्टडीज्',* हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, फर्स्ट एडिशन, बॉम्बे, (१९७८), .पृ. १०-११.

28. कित्ता, पृ. १३-१४.

29. भेंडे आशा ए., कानिकटकर तारा, *'प्रिन्सिपल्स ऑफ पॉप्युलेशन स्टडीज्',* हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, फर्स्ट एडिशन, बॉम्बे, (१९७८), .पृ. १७.

30. कित्ता, पृ. १८-२१.

ÁÖß¾ÖÖÃŸÖ¾Ö <ÃÖ. ÃÖß., *'जनांकिकीय अध्ययन के प्रारुप',* हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, षष्टम् संस्करण, मुंबई. (१९९९), पृ. ५-६.

31. सिन्हा व्ही. सी. अँड झकेरिया इ., *'एलमेन्टस् ऑफ डेमॉग्राफी',* †»ÖÖ‡> ¯ÖÛ²»Ö¿ÖÃÖ ¯ÖÖ. लि., फर्स्ट पब्लिश्ड्, न्यू. दिल्ली, (१९८४), पृ. २९.

32. हेन्री एस. शेरकॉय, *'द मेथड्स ऑफ मटेरियल्स ऑफ डेमॉग्राफी,'* व्हॉल्युम १, जेकब एस. साईगल अँड असोसिएटर्स्, ए युनायटेड स्टेटस् डिपार्टमेंट ऑफ कॉमर्स पब्लिकेशन, थर्ड रिवाईज्ड प्रिंटिंग, वॉशिग्टन, (१९७५), पृ. २७

33. भेंडे आशा ए., कानिटकर तारा, *'प्रिन्सिपल्स ऑफ पॉप्युलेशन स्टडीज्',* हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, फर्स्ट एडिशन, बॉम्बे, (१९७८), .पृ. ४५-४६.

34. ÁÖß¾ÖÖÃŸÖ¾Ö <ÃÖ. ÃÖß., *'जनांकिकीय अध्ययन के प्रारुप',* हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, षष्टम् संस्करण, मुंबई. (१९९९), पृ. २९.

35. *'प्रिन्सिपल्स अँड रिकमन्डेशन्स् फॉर नॅशनल पॉप्युलेशन सेन्सस् युनायटेड नेशन्स,'* स्टॅटिस्टिकल पेपर्स सिरीज्, मोनोग्राफ न. २७, (१९५८), पृ. ३.

36. हेन्री एस.शेरकॉय, *'द मेथड्स ऑफ मटेरियल्स ऑफ डेमॉग्राफी,'* व्हॉल्युम १, जेकब एस. साईगल अँड असोसिएटर्स्, ए युनयाटेड स्टेटस् डिपार्टमेंट ऑफ कॉमर्स पब्लिकेशन, थर्ड रिवाईज्ड प्रिंटिंग, वॉशिग्टन, (१९७५), पृ.१६.

भेंडे आशा ए., कानिकटकर तारा, *'प्रिन्सिपल्स ऑफ पॉप्युलेशन स्टडीज्',* हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, फर्स्ट एडिशन, बॉम्बे, (१९७८), .पृ. ३१-३३.

37. ÁÖß¾ÖÖÃŸÖ¾Ö <ÃÖ.ÃÖß., *'जनांकिकीय अध्ययन के प्रारुप',* हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, षष्टम् संस्करण, मुंबई. (१९९९), पृ. १९.

38. हेन्री एस.शेरकॉय, *'द मेथड्स ऑफ मटेरियल्स ऑफ डेमॉग्राफी,'* व्हॉल्युम १, जेकब एस. साईगल अँड असोसिएटर्स्, ए युनयाटेड स्टेटस् डिपार्टमेंट ऑफ कॉमर्स पब्लिकेशन, थर्ड रिवाईज्ड प्रिंटिंग, वॉशिग्टन, (१९७५), पृ.१६.

39. ¤ÃÖÖ‡ ¯Ö. ²Ö., *'ए सर्व्हे ऑफ रिसर्च इन डेमॉग्राफी',* इंडियन कौन्सिल ऑफ सोशल् सायन्स रिसर्च, पॉप्युलर प्रकाशन, बॉम्बे, (१९७५), पृ.२६.

40. दुबे कमलाकान्त, सिंह महेंद्र बहादूर, *'जनसंख्या भूगोल',* रावत पब्लिकेशन्स, प्रथम संस्करण, जयपूर एवं नई दिल्ली, (१९९४), पृ. १५.

41. भेंडे आशा ए., कानिकटकर तारा, *'प्रिन्सिपल्स ऑफ पॉप्युलेशन स्टडीज्',* हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, फर्स्ट एडिशन, बॉम्बे, (१९७८), .पृ. ३८-४०.

42. सिन्हा व्ही.सी. अँड झकेरिया इ., *'एलमेन्टस् ऑफ डेमॉग्राफी',* †»ÖÖ‡›ü ¯ÖÛ²»Ö¿ÖÃÖ ¯ÖÖ. लि., फर्स्ट पब्लिश्ड्, न्यू. दिल्ली, (१९८४), पृ. ४०.

43. भेंडे आशा ए., कानिकटकर तारा, *'प्रिन्सिपल्स ऑफ पॉप्युलेशन स्टडीज्',* हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, फर्स्ट एडिशन, बॉम्बे, (१९७८), .पृ. ५३-५४.

44. ÆÃÖ¸üÖ•Ö, *'फन्डामेंटल्स ऑफ डेमॉग्राफी',* सुरजित पब्लिकेशन्स्, सेकंड रिवाईज्ड् एडिशन, x¤ü»»ÖÖ, (1981), ¯Ö.25.

45. सिन्हा व्ही.सी. अँड झकेरिया इ., *'एलमेन्टस् ऑफ डेमॉग्राफी',* †»ÖÖ‡›ü ¯ÖÛ²»Ö¿ÖÃÖ ¯ÖÖ. लि., फर्स्ट पब्लिश्ड्, न्यू. दिल्ली, (१९८४), पृ. ११.

46. सिन्हा व्ही.सी. अँड झकेरिया इ., *'एलमेन्टस् ऑफ डेमॉग्राफी',* †»ÖÖ‡›ü ¯ÖÛ²»Ö¿ÖÃÖ ¯ÖÖ. लि., फर्स्ट पब्लिश्ड्, न्यू. दिल्ली, (१९८४), पृ. १७-१८.

47. फ्रँक एन. मॅगील, *'इंटरनॅशनल एनसायक्लोपिडीया ऑफ सोशियालॉजी',* व्हॉल्युम-१, एस. चांद अँड कंपनी लि., फर्स्ट इंडियन एडिशन, न्यू. दिल्ली, (२०००), पृ. १७-१८

48. डॉसन. डी. जे. अँड रिचर्ड टिफीन, *'इन दिअर अ लाँग रन रिलेशनशिप बिटवीन पॉप्युलेशन ग्रोथ अँड लिव्हिंग स्टँडर्ड ? द केस ऑफ इंडिया',* जर्नल ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीज्, व्हॉल्युम-३४, नं. ५, (१९९८), पृ. १४९ - १५६.

49. युनो, *'द युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट डिकेडः प्रपोजल्स फॉर ॲक्शन,'* E/ ३६१३, न्यूयॉर्क, (1962), ¯Ö. iii.

50. ÁÖß¾ÖÖÃŸÖ¾Ö <ÃÖ. ÃÖß., *'जनांकिकीय अध्ययन के प्रारुप',* हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, षष्टम् संस्करण, मुंबई. (१९९९), पृ.क्र. १३.

अभ्यासपत्रिका

1. जनगणना अहवाल - १९९१, २००१, २०११
2. Census of India, 2011
3. Census of Maharashtra, 2011
4. Census of Nanded District, 2011
5. Census of Parbhani District, 2011
6. District Highlights, 1991, Census, Directorate Maharashtra 1st May 1993, P. No. 1,2,8.

इंटरनेट वेबसाईट

1. http:/www.citypopulation.de/php/india-mahar-php
2. http:/www.censusindia.gov.in
3. http:/www.citypopulation.de/php/india-maharashtra.php
4. http:/www.censusindia.gov.in